

ADRIAN ANDREI RUSU

ȘTEFAN CEL MARE ȘI TRANSILVANIA. UN INVENTAR CRITIC, DATE NEVALORIFICATE ȘI INTERPRETĂRI NOI

Anul Marii Aniversări (2004) s-a scurs. Neimplicarea mea în evenimente s-a datorat mai multor factori, pe care nu doresc să-i înserez aici. Aici voi spune doar că aș putea fi „vinovat” eu însumi prin aceea că derutez prin a fi socotit mai puțin „istoric”, decât „arheolog”; dar, în mod sigur, și pentru intransigența mea critică, neconvenabilă multor ușuratici într-ale scrisului istoric. Dar, că subiectul mi-ar fi fost cu totul străin, nici acest lucru nu va putea fi reținut¹.

O mulțime de pagini au apărut pentru a aduce, chipurile, și Transilvania la omagierea concertată a voievodului moldav. S-au adăugat altora mai vechi, cu sau fără ținte festive. Am luat mereu act de ele, uneori cu minimă reacție, stimulată de platitudini și repetiții, alteori cu impulsul de a-i întreba mereu pe autorii lor despre pierderea frânelor decenței practicii profesioniste a istoriei. Pagini viciate au fost oferite, spre deplina noastră pagubă și rușinare, chiar și lecturii străinătății de astăzi și din viitor. Am mai văzut curând că unele idei se trag din vremuri și acumulări mai vechi, astfel încât ar fi fost imposibil de zăbovit doar asupra noutăților. Sistematizate, opiniile și observațiile mele se grupează astfel.

Termenii raporturilor. Ceea ce trebuie abordat de la început sunt câteva chestiuni de metodică generală. Mai întâi, aș sublinia depărtarea treptată de sursele primare și continua construcție istoriografică pe baza „autorității” unor texte interpretative. Erorile nu sunt astfel înlăturate și se insinuează într-o piramidă frumoasă, dar șubredă. Chiar după scoaterea temeliei, pietrele plasate în elevație continuă să subziste, independent și suspendate.

¹ Pentru preocuparea mea generală legată de cetățile Transilvaniei, pentru efectuarea cercetărilor arheologice de la Feleacu. Mai apoi, dacă aș fi în ton cu sentimentalismul, s-ar fi convenit să plasez, în fața acestor pagini, următorul motto: *În amintirea tatălui meu, Iancu, urmaș al iobagilor români din domeniul Cetății de Baltă*. Nu aș putea să respect mai mult această amintire decât scriind, până la durere, că românii ardeleni și-au purtat singuri crucea istoriei; doar „bunii patrioți” de mai târziu au încercat să le-o facă mai ușoară sau mereu compătimită de către românii „liberi”, de peste munți, în „vizionarismul secular” al statului României Mari. Cei care doresc, în pofida izvoarelor, să transpună în trecut valori contemporane, ar trebui să priceapă, odată pentru totdeauna, că nu fac decât deservicii culturii și științei. Mai devreme sau mai târziu, revizuirile vor scoate la lumină erorile, operele și autorii lor ajungând, inevitabil, acolo unde le este locul, adică la coșul de gunoi.

Cel mai grav dintre toate cadrele generale este accentuarea unei bipolarități echivalente, în realitate inexistente, în care, chipurile, Transilvania² ar trebui privită ca un partener egal Moldovei. S-a indus persuasiv și eronat faptul că Ungaria este responsabilă tuturor „relelor” venite dinspre vest, în timp ce, dimpotrivă, Transilvania era o aliată prietenoasă și constantă. Probabil că o asemenea manieră ar trebui corijată cel mai rapid. În adevăr, exista un singur partener *politic* la vest de Moldova. Mai mult decât atât, cel mai des, în filozofia politică contemporană, ambilor parteneri de pe versantele Carpaților Estici li se repeta stăruitor apartenența la același regat, mai concret subordonarea domnului față de rege. În „marea politică”, Ștefan cel Mare a fost inițial *regionis illius tyrano, hostis acerrimus*, care îi adăpostea pe dușmanii de etnie maghiară ai regatului³, era autorul mai multor incursiuni⁴, care numai plimbări turistice nu au fost, iar mai apoi *spectabilis et magnificus*, supus credincios, aliat constant și procurator de glorie europeană și bani papali pentru regalitate. La fel de „uite” sunt și subsidiile pe care Ungaria le acorda anual lui Ștefan⁵. Asemenea mărturii colorează substanțial termenii, până la detaliul unor decenii. Mai pot formula o observație generală: în timp ce anii din urmă au nuanțat mult raporturile moldo-osmane, cele moldo-maghiare nu au progresat aproape deloc prin noutăți informative, ci numai prin interpretări, cel mai adesea speculative.

Același Ștefan cel Mare a avut raporturi certe cu grupuri și entități particulare ale Transilvaniei, niciodată însă cu o „țară” întreagă. Au fost legături cu orașele săsești (separat fiecare, Brașov, Bistrița, Sibiu, dar nu cu „Universitatea”, care se închea tocmai în vremurile lui Matia Corvin), în variante nebuloase, cu secuii, cu unii voievozi locali, cu locuri de adevărate catolice, poate, în unele limite, cu structurile bisericesti ortodoxe. Din perspectivă românească ardeleană, avem

² Printre cele mai surprinzătoare aserțiuni, fără nici cea mai mică bază reală, descoperim că provincia era „parte a regatului ungar [...] condusă de o elită, în general românească” (Ioan-Aurel Pop, *Relații între Transilvania și Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare*, reluat în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 419).

³ Ioan Jankafy, 1468, conf. A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914, p. 5.

⁴ Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 37, 72–75. Printre altele, dorim să informăm că atingerea de către moldovenii a Băii Mari (*Rivulum [Dominarum]*) a fost apreciată ca principala motivație a ridicării zidurilor de piatră ale orașului, alături de castelul preexistent, din vremea lui Gheorghe Brancovici și Ioan de Hunedoara (Koppány Tibor, *A középkori Magyarorszáig kastélyai*, Budapesta, 1999, p. 112; Simona Suciuc, *Fortificația medievală a orașului Baia Mare*, în „Marmatia”, 8/1, 2005, p. 313).

⁵ Menționate explicit în 1494, cu valoarea de 1000 de florini (Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514*, București, 2000, p. 143, cu sursa primară). Cum regalitatea era mereu în deficit monetar, ne putem ușor imagina că asemenea subsidii erau plătite prin „decuparea” lor din contul impozitelor unor buni contribuabili (orașele, de exemplu).

doar idei despre folosiri de tălmăci⁶ și implicări de oșteni în luptele din Moldova, fie ca dușmani⁷, fie ca aliați⁸, în funcție de comanda împrejurărilor dictate de regele Ungariei și curtea sa.

Ele, raporturile, nu au avut nici mai mult, nici mai puțin decât dimensiunea oferită de geopolitica vecinătății apropiate, calibrate fiind de apartenența *provinciei* intracarpatică la o mare putere veleitară și reală, la energia ei economică aflată în complementaritatea celei moldovene. Forțarea relației s-a făcut mereu din optica statului modern și a românității comune, dar nu exclusive. Dar, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, nici una dintre realitățile secolelor naționale nu funcționa. Ștefan și consilierii săi nu au promovat niciodată o „politică românească”, nici măcar către Țara Românească, darmite către Transilvania⁹. O asemenea concepție (și, drept urmare, interpretare) ar fi fost de-a dreptul protocronistă. La fel de artificioase ar fi conceptele de „confederare”¹⁰ sau „protectorat instituțional” practicat separat ori solidar de țările din exteriorul Carpaților, față de românii ardeleni¹¹. Principiul „neamestecului în treburile interne” nu s-a încheșat în codurile din diplomația modernă, ci a fost strict respectat încă din Evul Mediu. Din această optică, relațiile lui Ștefan cel Mare cu Transilvania ar putea fi echivalate foarte bine cu relațiile altor teritorii, de pildă cu cele întreținute cu vechile teritorii ale Rusiei kievene. O comparație, a celor două grupe de parteneri, suntem convingși, ar aduce constatări dintre cele mai sugestive. Să reamintim, pentru neîncredători, maniera cu care Ștefan a tratat Athosul, *după* ce obținuse în prealabil avizul stăpânului locului, care nici măcar nu era un principe creștin (sultanul otoman).

⁶ Idem, *Un român ardelean în solie la Ștefan cel Mare*, în **AIIAI**, 24/2, 1987, p. 357–362. Episodul a fost „uitat” de către toți istoricii ardeleni care s-au ocupat, în anii din urmă, de relațiile moldo-transilvane. Este semnificativ pentru felul în care se operează lectura publicațiilor în provincie.

⁷ Numai din Transilvania, armata regatului era capabilă se recruteze 2000 de „vlahi” (1479 – A. Veress, *Acta et epistolae*, p. 34). Dacă nu au fost toți cei din provincie, în schimb, s-au compensat prin românii maramureșeni atașați, de obicei, banderului palatinului. O listă de nume de maramureșeni care au luptat în Moldova, la Ioan Drăgan (*Nobilimea românească*, p. 399–400).

⁸ Toate ajutoarele militare trimise de regele Ungariei proveneau, conform tradiției militare, din zona cea mai apropiată conflictelor. Atunci erau convocate unitățile teritoriale din stricta vecinătate, asociate aleator cu alte trupe ale șefilor militari participanți. Voievodul ardelean dispunea, de exemplu, de un banderiu (= steag) recrutat dintre „familiarii” săi, oameni care nu proveneau dintr-un comitat anume, ci dintre toți cei care erau slujitorii săi, ajunși, în vreun fel oarecare, în această calitate.

⁹ După inventarierea relațiilor cu sașii și secuții, în logica „naționalistă” a lucrurilor, „Cu atât mai trainice au fost legăturile și atașamentul românilor ardeleni față de viteazul domn moldovean. Marele voievod, intuindu-le și cunoscându-le gândurile, s-a dovedit un neobosit protector și cititor” ! (Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania. Legături culturale și artistice moldo-transilvane în sec. XV–XVI*, Cluj-Napoca, 2004, p. 13).

¹⁰ Criticat de Ioan Drăgan (*Nobilimea românească*, p. 95), vis à vis de rândurile lui Ștefan Pascu, prelungite și îngroșate din aserțiunile lui Ioan Lupăș.

¹¹ Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, I, București, 1988, p. 150; Ioan-Aurel Pop, *Relații între Transilvania și Moldova*, p. 430.

Aici nu va fi vorba, nici o singură clipă, despre relațiile militare. Ele sunt cel mai bine cunoscute. Ar fi poate numai de împărțit în lumini ceva mai colorate ceea ce demonstrațiile militare ungurești au însemnat pentru Moldova. Era de ajuns ca un singur banderiu să-și fluture pânza alături de Sfântul Gheorghe de pe drapelul lui Ștefan pentru ca adversarii să aibă a înțelege că se implica o alianță care reclama reținere și prudență¹².

Cine a făcut, de fapt, politica Ungariei în vremea lui Ștefan cel Mare ? Întrebarea este sugerată și stimulată de o altă insinuație care înzestrea pe voievozii ardeleni cu o anumită competență de tratare a problemelor de politică externă. Coroborarea acestui aspect cu nedoveditele relații de rudenie dintre Bartolomeu Drágfy și casa domnitoare moldavă a întărit sau părea să inspire, din nou, concluzia unei „independențe” și a unui „parteneriat” politic¹³. Presupusa înrudire de familie ar putea să fie doar o simplă prelungire a unor formule protocolare de adresare. Către această soluție ne îndreaptă același Ștefan, care îl numise pe un alt voievod al Transilvaniei, învingător la Câmpul Pâinii, „fratele nostru”¹⁴. Dar *toți* voievozii Transilvaniei erau înzestrați cu atribute protocolare identice, de către *toți* domnii Moldovei și Țării Românești. Vom restabili adevărul atunci când vom repeta-o pentru cei care s-au limitat la înțelegerea voievodatului transilvan prin optica interpretativă a lui Ioan Lupaș și a epigonilor săi, că același voievod a fost întotdeauna *un demnitar numit*. Adesea absent din provincie, pe care o guverna prin intermediul familiilor săi, puși sub ascultarea vicevoievodului și instalați în cetăți ori la cârma comitatelor, el făcea continuu figură de baron al regatului, la curtea ungară. Real, dar parțial nedrept, domnii de peste munți se socotiseră egali voievozilor transilvani, cu toate că autoritatea lor internă era incomparabil mai substanțială.

Este o mare diferență între regalitatea lui Matia I Corvinul și aceea a urmașului său Jagellon. În primul caz, opinia și voia regelui a primit oricărui demnitar¹⁵. Din contră, politica regatului nu a depins nici o clipă de nevolnicul

¹² Pentru înțelegere, ar trebui să ne închipuim ce efecte politice, nu militare, s-ar putea obține dacă un pluton american s-ar implica astăzi în manevre din Armenia. În Evul Mediu, gestul a avut același valoare.

¹³ După Marius Porumb (*Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 13), Drágfy „vine în ajutorul lui Ștefan”, parcă la inițiativă personală, iar mai departe pare că ar fi contribuit la victoria împotriva polonilor. Corect este să știm că voievodul a fost *trimis* cu mandat regal, iar la luptele cu polonii *nu a participat*. Automat, prin cutumă, cel puțin jumătate dintre secuii capabili de ostășire s-au aflat în campanie.

¹⁴ V. **Ukb**, VII, nr. 4334, p. 229.

¹⁵ Aș prefera să nu mai văd reluată ideea romantică a lui N. Iorga, potrivit căreia apropierea întârziată dintre principele Moldovei și regele Matia al Ungariei ar fi fost întemeiată pe conștiința apartenenței la același neam (*Dovezi despre conștiința originii românilor*, în **ARMSI**, seria a III-a, tom. XVII, 1936, p. 265). Nici unul dintre cei doi suverani nu au exprimat vreodată, explicit, conștiința apartenenței la „neamul vlah” (doar la cel moldovean și maghiar). Atunci, de unde bănuiala că își împărțeau reciproc ceea ce nu făceau nici măcar individual ?

Vladislav al II-lea¹⁶. Ca urmare, toate deciziile politice au fost luate de consiliul regal. Rolul de primă mână l-a avut, după anul 1491, episcopul Toma Bakócz (ulterior, din 1500, cardinal), cu titlu de mare cancelar și secret (de taină). Deci, într-un fel ori altul, dar sigur într-o mare măsură, personajul citat este responsabil de multe dintre scrisorile diplomatice, tratatele, hotărârile și, implicit, pentru confirmarea moșiilor ardelene ale lui Ștefan cel Mare. Față de această evidentă stare de lucruri, o singură dată am citit, în istoriografia românească, despre numele unui apropiat al numitului prelat—om politic, anume despre episcopul Sigismund Ernuszt. Dar citarea s-a făcut doar pentru că deținuse bunuri similare cu lucruri din Moldova¹⁷. Iată, deci, ceva nou, la care urmașii noștri întru scris istoric ar merita să cugete: relațiile lui Ștefan cel Mare cu prelații—cancelari ai regatului maghiar.

Mai departe, avem datoria să urmărim în ce măsură au existat componente sau factori de putere politică transilvană care se raportează la Ștefan cel Mare.

S-a scris că Ștefan era „considerat stăpân al scaunelor secuiești”¹⁸. O scrisoare din primăvara lui 1472, a lui Radu cel Frumos către brașoveni¹⁹, pare să formeze temeiul acestei concluzii grăbite. Radu era, în mod vădit, dispus să-i găsească dușmanului său de la nord de Milcov toate păcatele prin care să-l vopsească în negru în fața corespondenților săi. Nici un istoric serios nu ar putea admite o asemenea informație, care era redată subiectiv, fără invocarea sursei directe, ca temei pentru o atât de grea concluzie. Cel mult, ea este o sursă bună pentru istoria mentalităților. A călca jurământul pe care secuii îl datorau doar regelui este mult prea grav și, în același timp, neatestat ca întâmplat altădată. Deși răsculați la 1465, și-au văzut reconfirmate privilegiile în anul următor. În sfârșit, la Baia se aflaseră tot de partea regelui. Mai putem repede adăuga că secuii nici măcar nu dispuneau de vreo elită care să facă diplomatie pe cont și în nume propriu. Peste câțiva ani doar, documentele regale aveau să specifice, dar de fapt să

¹⁶ Iată caracterizarea făcută regelui de una dintre ultimele sinteze de istorie a Ungariei: „Se simțea bine acasă, mai cu seamă dacă putea să vâneze, să mănânce mâncăruri alese și dacă-l lăsa în pace. Prea puțin a influențat mersul evenimentelor, poate și de aceea, fiindcă și-a dat seama că nici nu ar putea. Odată a devenit mai activ, pentru puțin timp: atunci când i s-a pronunțat divorțul și, în sfârșit, a putut să se căsătorească. Însă tânăra lui soție a decedat curând, iar el a căzut definitiv în apatie. La întrunirile consiliului a participat conștiincios și pe mai departe, dar prezidarea lor a trecut-o cancelarului. Nu s-a amestecat nici în luarea deciziilor. «E bine», atât avea obiceiul să spună, de cele mai multe ori în limba cehă, fapt pentru care a primit porecla de «Dobje». A devenit memorabil momentul când, cu un prilej, a mai adăugat «faceți așa»” (Engel Pál, *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*, Budapesta, 2001, p. 287; traducerea ne aparține).

¹⁷ Paraschiva-Victoria Batariuc, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV–XVII)*, Suceava, 1999, p. 119.

¹⁸ I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 81. Observații critice deja la Elekes Lajos, *A magyar-román viszony a Hunyadiak korában*, în vol. *Mátyás király emlékkönyv. 1440–1940*, I, Budapesta, 1940, p. 217. Ultima dată, reluarea ideii la Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 13. Tema este reafirmată și la Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 83–84, cu unele nuanțe de prudentă.

¹⁹ *Ukb*, VI, nr. 3914, p. 525, cu bibliografia mai veche.

reafirme, că principala sarcină militară a secuilor fusese mereu aceea de a apăra regatul dinspre Moldova; nici un cuvânt despre vreo „trădare” ori reașezare a statutului lor secular.

Există acte clare, din anii 1462 și 1464, din care reiese cu prisosință că secuii acționau la comanda regelui Matia și ca cenzori serioși ai produselor meșteșugărești care tranzitau către Moldova. „Libertatea comercială” a fost instalată abia din 1473, tot în urma unor explicite porunci regale²⁰. Orice probleme de vamă către Moldova cădeau mereu în sarcina comitelui secuilor. Ca să fie și mai limpezi lucrurile, legat de statutul teritoriului în care s-ar fi construit raporturi insolite, în 1480, domnul scria că cei răi „au prădat țara domnului nostru, a craiului, țara secuilor”²¹.

Ce ne spune de fapt scrisoarea împetricinată ? Este vorba despre secuii din Odorhei și Ciuc, care erau sau urmau să fie implicați direct împotriva lui Radu. De obicei, secuii erau convocați la război de rege, prin intermediul comitelui lor, care era consecvent, de la mijlocul secolului, și voievod al Ardealului. Toată forța lor era reclamată în cazul prezenței regelui sau era redusă la jumătate, în situația unui alt comandant, numit. Către Țara Românească, datoriile secuilor erau mai restrânse²², decât cele către Moldova. Natural, cei mai apropiați de Muntenia (Odorhei și Ciuc), aveau primii șansa de a trece munții. Dacă ar fi fost mercenari liberi, atunci pomenirea scaunelor de recrutare ar fi fost inutilă. Numai cei recrutați și plătiți aveau mereu câte un „stăpân” nou. Dar, despre un mercenariat secuiesc nu avem date convingătoare.

Se citește despre *decime* (zeciuală bisericească, în particular, dări, în general), fără să se înțeleagă prea clar ale cui au fost. Pentru o asemenea taxație²³ ar fi trebuit să se știe ceva mai multe despre dările secuilor. Excludem din capul locului dijma cuvenită bisericii, a cărei „deturnare” era excepțională și anticipată de aprobări dintre cele mai sus-puse. Regii Ungariei erau aproape singurii profitori ai manipulării lor. Mai departe, surpriza cea mare, pentru toți neavizații, este aceea că *secuii nu plăteau nici un fel de dări*, în afara așa-numitei „dări a bouului”²⁴. Cea din urmă era mai mult simbolică și ocazională de evenimente majore din viața

²⁰ Despre conținutul acestor documente, v. deja Ștefan Pascu, *Relațiile economice dintre Moldova și Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 206.

²¹ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 357; Ion Sabău, *Relațiile politice dintre Moldova și Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 224.

²² Karol Vekov, *Structuri juridico-militare și sociale la secuii în Evul Mediu*, Cluj-Napoca, 2003, p. 80–82.

²³ „Dările” plătite de către secuii lui Ștefan apar deja la Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria*, București, 1905, p. 50–51; N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, București, 1966, p. 115–116; Ion Sabău, *Relațiile politice*, p. 229.

²⁴ Karol Vekov, *Structuri juridico-militare*, p. 89.

regalității. Mai poate crede cineva că au început să presteze dări numai din simpatie ori prin constrângere, față de Ștefan cel Mare ?

Aserțiunea lui Długosz, privitoare la „ruperea” Secuimii și supunerea ei Moldovei lui Ștefan, ar trebui fie altfel interpretată (un accident), fie privită doar ca o simplă metaforă.

Atitudinea sașilor a fost așezată într-o lumină parțială, menită să „argumenteze” un fel de mariaj politic fericit. De aici rezultau falsele imagini din care reieșea că Ștefan era foarte iubit și dorit să apere ori chiar să cârmuiască Ardealul²⁵. Cuvintele vrăjite se aflau în preambulul scrisorii, adică în acea parte a textului care era „mai degrabă o podoabă literară decât o motivare”, care „se inspiră din Scriptură, din scrierile Părinților Bisericii, din sentințe”, care „par niște clișee”, „elucbrații ale personalului de cancelarie”²⁶. Izvorul transilvan, după ce scrie destul de explicit despre „aceste părți” pustiite de turci (Bârsa) se referă și la supușii Sfintei Coroane (a Ungariei), care erau concepuți laolaltă, transilvăneni și moldoveni. Cum expresii de atașament autentic nu s-au păstrat în scris de la nici o altă etnie, în afara sașilor, forțarea interpretărilor ar conduce până acolo încât să se imagineze că aceiași sași ar fi așteptat de la Ștefan cel Mare chiar mai multe lucruri decât românii con-provinciali.

Indiferent de formulările diplomatice aduse spre „probarea” unor pași către confederație sau vreo altă soluție politică, pe care nici un istoric nu a îndrăznit să o vadă în concretețe, trebuie știut că temelia raporturilor pornea de la asumarea realității că nu corespundau doi parteneri egali. Ca urmare, sașii, perfect de conștienți cât de important era rostul lor în mersul treburilor de dincolo de munți, ca și acela al menținerii „tamponului” militar extracarpatic, trebuiau să-și disimuleze orgoliile ori chiar disprețul și să arate deferență sporită în toată formularistica scrisorilor pe care le concepeau către domni. Realitatea se amplasează în exact același capitol de limbaj „de lemn”, medieval, pe care am încercat să-l explicăm în dreptul voievozilor. Era vorba, deci, despre un simplu *protocol diplomatic*, care, citit de către cei nefamiliarizați cu stările contemporane, este manipulat pentru a se metamorfoza în substanță politică.

Au existat acțiuni moldovene manifeste dedicate în mod special românilor ardeleni ? Vedem că însăși castelaniile stăpânite în Transilvania nu ofereau un teren de pleneră dezvoltare a unor relații inter-românești. Nu-i vorbă că nici domnul sau dregătorii săi nu prea s-au străduit să le accentueze. Castelaniile (pârcălabii) nu aveau nici cea mai mică șansă de a funcționa normal dacă nu știau limba maghiară ori nu ar fi avut lângă ei vicecastelani ori slujbași care să o știe. Avem sugestii cum că tocmai aceasta a fost „cruda” realitate. În 1498, unul dintre

²⁵ Punctul de pornire este o scrisoare din 26 aprilie 1478, publicată de Ioan Bogdan, *Documentele*, II, p. 354. Data corectă este 26 aprilie 1479. V. Ukb, VII, p. 210.

²⁶ Francisc Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI–XV)*, în vol. *Documente privind istoria României. Introducere*, II, București, 1956, p. 291.

castelanii Ciceului se numea *Bernaldinus*²⁷, un altul, dacă nu același, numit familiar și castelan al lui Ștefan, și se numea Bernard *Vernes*²⁸. Mihail *Megyés* era vicecastelan de Cetatea de Baltă, în 1504²⁹. În sfârșit, Grigore *Farkas* și Ioan *Bagy*, apar în anii 1499–1500, în calitate de *familiares et jobagiones* ai lui Ștefan și ai fiului său, Bogdan³⁰. Astfel încât sunt procurate mărturiile cum că administrarea moldavă a fost un șir de fapte pragmatice, consonante cu rânduiețile regatului³¹, care nu erau comandate de vreun simțământ etnic.

Cea mai importantă problemă, dacă nu tocmai singura, este cea legată de biserică.

Alegerea Vadului drept loc pentru o ctitorire de episcopie³² m-a frământat din punctul de vedere al poziționării sale. Vadul, așa cum vom arăta mai jos, formează o „pungă” periferică a domeniului Ciceului, la sud de Someș. Pe de altă parte, este adevărat, întregul domeniu era lipsit de un „epicentru” mai acătării. Târgul domeniului – o prezență mereu obligatorie – era la Reteag și, în mod inexplicabil, nu a contat pentru instalarea scaunului de ierarh. După achizițiile teritoriale moldovene noi, din nord, ținutul Lăpușului părea mai potrivit, numai ca aglomerare românească, nu însă prin localitatea principală, Târgu Lăpuș, care, deși era ceva mai răsărită, era ocupată de către unguri („Magyarláros”). Din acest motiv, înclin să cred că alegerea locului de episcopie a fost determinată de antecedentele Vadului³³. Acestea sunt însă cețoase. Dar, altfel, o nouă întemeiere este foarte greu de conceput în lipsa acordului expres al autorităților locale.

Satele care au fost repartizate episcopiei de Vad (probabil din vremea lui Ștefan, sigur din vremea lui Rareș) nu au fost donații de veci, în felul celor pe care le înregistrăm în fundațiile bisericesti extracarpatiche, ci doar „donații de servitute”. Ele continuau a fi judecate drept pertinențe ale domeniului Ciceului. Aceasta însemna că veniturile lor erau folosite de către biserică, dar la orice schimbare de stăpân, printr-o simplă poruncă, regimul lor se putea radical reformula. Episcopia, chiar dacă ar fi avut recunoașterea tacită din partea bisericii Ungariei, nu avea vreo protecție legală definitivată, nici din punct de vedere canonic, nici din punctul de vedere al stăpânirii laice. Ea funcționa strict după bunul plac al stăpânului de domeniu.

Feleacul face parte cert din „mitologia” ștefaniană din Transilvania. Genezele poveștii sale merită a fi urmărite pentru a înțelege cum se „face istorie” și

²⁷ Ioan Bogdan, *Documentele*, II, p. 408.

²⁸ A. Veress, *Acta et epistolae*, p. 75.

²⁹ *Ibidem*, p. 72.

³⁰ *Ibidem*, p. 49–50.

³¹ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească*, p. 233.

³² În această privință remarc cu satisfacție considerațiile lămuritoare ale lui Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 210, care au arătat că nu toți cei care erau numiți „mitropoliți”, în vremurile discutate, erau altceva decât „episcopi”. Se elimină, astfel, și oscilațiile care au însoțit calificările Vadului și Feleacului.

³³ Ele sunt admise, pe bună dreptate, și de către Ion Sabău, *Relațiile politice*, p. 240.

până unde se poate ajunge. Conceptul definit drept mitologie are origini obscure, în perioada interbelică. Mai întâi s-a vorbit doar despre un context artistic, în care apăruse arhitectura moldoveană din vremea lui Ștefan cel Mare, iar Feleacul era folosit, alături de multe alte monumente transilvane, pentru stabilirea unor analogii generale³⁴. Nicolae Iorga, singurul care mai trecuse pe la Feleacu³⁵, anterior anului 1918, căutând „scrisori și inscripții”, avansase ideea construcției în vremea lui Ioan de Hunedoara. Dar nici în lucrările sale speciale, în care căutase raporturile românilor din Transilvania cu cei de peste munți nu era, nicăieri, exprimată vreă idee clară de legătură între Feleacu și Ștefan cel Mare³⁶. În orice caz, atunci când regele Ferdinand a contribuit la finanțarea construcției pronaosului și a clopotniței, pisanăa lui nu amintește nici un cuvânt despre Ștefan³⁷. Un rol special în renovarea mentală a ceea ce am putea numi deja „cultul lui Ștefan cel Mare la Feleacu” i-a revenit moldoveanului Gheorghe Sion, cel care, cu aprobarea lui Iorga, fără să știm în temeiul cărei argumentări, a finanțat și instalat spre vest de biserică un bust al lui Ștefan cel Mare.

A fost Virgil Vătășianu care a produs turnura în lumea științifică. El socotea, fără nici un fel de argumentație împărtășită, că Feleacul se datora „intervenției directe” a domnului moldav³⁸. Lucrurile aveau să rămână enunțate fără nici un fel de analiză detaliată, astfel încât, și astăzi, profilele ogivelor, conturul și secțiunea ancadramentelor, desenul cheilor de boltă au rămas prezentate doar prin câteva imagini mici și suficient de neclare.

Opinia formulată de către Virgil Vătășianu a făcut o carieră care a lăsat și va lăsa urme adânci. Contemporanul său, tot istoric de artă, Entz Géza, admitea doar probabilitatea implicării lui Ștefan³⁹. Revirimentul major îl va înregistra Marius Porumb⁴⁰. Exegeza istoriei de artă a marșat imediat către o asemenea variantă de atribuire⁴¹. În volumul de care s-a îngrijit pentru monumentele

³⁴ *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 87.

³⁵ Ajuns la cea dintâi formă grafică nearticulată a toponimului, trebuie să atrag atenția celor care se joacă cu ipotezele istorice în care este implicat, că *acesta este numele oficial* al localității.

³⁶ V. Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului, în **ARMSI**, seria a II-a, tom. XXVII, 1904, p. 3–4.

³⁷ Textul ei este următorul: „... cu cheltuiala credincioșilor și cu ajutorul regelui Ferdinand I, al ministrului cultelor, Alexandru Lapedatu și al Comisiei Monumentelor Istorice din Cluj”. Ctitoria regală a atras și ea, în plus, atenția asupra bisericii. În scurgerea timpului, zeloșii istorici români care s-au ocupat de „noua istorie” a locului au trecut însă cât mai mult sub tăcere faptul că arhitectul proiectul era celebrul Koós Károly, cu toate că stilul prea personal (puternic inspirat din arhitectura populară maghiară) se potrivea ca nuca-n perete cu goticul original.

³⁸ *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p. 567.

³⁹ *Erdély építészete a 14-16. században*, Cluj, 1996, p. 196.

⁴⁰ *Bisericile din Feleac și Vad. Două ctitorii moldovenești în Transilvania*, București, 1968. Reeditată în anul 2004, dar cu o carte pentru fiecare, având texte paralele în limbi străine, fără absolut nici o noutate.

⁴¹ Vasile Drăguț, *Arta gotică din România*, București, 1979, p. 177. Mai târziu, Marius Porumb l-a citat și pe Vasile Drăguț (*Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 21), ca și când opinia sa ar fi

Arhiepiscopiei ortodoxe clujene (acum Mitropolie), apărut în anul 1982, Marius Porumb era deja ferm convins de partea relației Ștefan cel Mare – Feleacu. O făcea chiar în contradicție cu cosemnatarii aceluiși volum (Ștefan Pascu), care se arătaseră prudenți și circumspecți, admitând cel mult o implicare materială, dar nu o ctitorire propriu-zisă⁴². Mai departe, în tot ceea ce a mai semnat, convingerea a fost sistematic împărtășită⁴³, conducând evident, la consecințe.

În anul 1982, grupul de argumente era prezentat în felul următor. Mai întâi, destul de ciudat pentru o construcție științifică, erau invocate „tradiții locale” ștefaniene. Or, cele populare au fost consemnate în jurul anului 1920, când biserica Feleacului a trecut pe primul plan al atenției⁴⁴. Ca peste tot în Transilvania, felecanii amestecau pe Matia Corvin (și nu pe tatăl său, cum făcuse Nicolae Iorga) cu Maria Terezia. Nici de o „tradiție științifică” nu poate fi vorba, pentru că număra doar doi autori, ambii istorici de artă, profesor și învățăcel.

Singura apropiere arhitectonică de „familie” dintre Feleacu și bisericile Moldovei era descoperită la ancadramente, care erau „ca la bisericile moldovenești”. Cum ancadramentele gotice din Moldova au fost, de obicei, confecționate de către meșteri din Transilvania, ar fi destul de anormal să ne imaginăm că tocmai la Feleacu procesul ar fi fost invers. Nici un istoric de artă cu adevărat serios nu poate folosi asemenea modalități pentru a dovedi filiații certe. Iar dacă acelea ar fi fost reale, tot nu se puteau încă asocia de persoane anume, meșteri ori ctitori. Pe cât se pare, cheile de boltă de la Vad și Feleacu prezintă scuturi heraldice similare. O interpretare corectă este că ele indică o „modă” comună, din epocă, nici pe departe un ctitor comun, care putea fi și altcineva decât Ștefan cel Mare. Forma lor nu se regăsește ori, mai corect, nu a fost descoperită între reprezentările din estul Carpaților, de la sfârșitul secolului al XV-lea. Câmpul, rămas lis⁴⁵, fusese odinioară pictat cu mobile heraldice care ne-ar fi oferit, poate, unele indicii.

Mai departe este invocată originea moldoveană a manuscriselor aflate odinioară în biblioteca locală. Vistiernicul Isac a plătit, este adevărat, o ferecătură, care avea toate șansele să fie tot un produs de meșter sas transilvan. Dar actul său încă nu-l angaja în ctitorire pe stăpânul său de pe tron. De altfel, mai există

fost independentă, nu purceasă tot de la Vătășianu și de la el însuși (v. Vasile Drăguț, *Arta gotică în România*, p. 177, 186, nota 97), încercând astfel să sprijine suplimentar teoria, prin glasul unei noi „autorități”.

⁴² *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, Cluj-Napoca, 1982, p. 16.

⁴³ Mai întâi în broșura semnată cu Ioan-Aurel Pop, *Biserica ortodoxă din Feleac, ctitoria lui Ștefan cel Mare*, [Cluj-Napoca, 1988], 23 p., apoi în *Arta românească din Transilvania în epoca lui Ștefan cel Mare*, în „Pagini transilvane”, 1, 1993, p. 80–83.

⁴⁴ Valeria V. Marchiș, *Feleacul: schiță monografică*, Cluj, 1934.

⁴⁵ În această privință nu avem certitudini. Fotografii noi, din unghiuri diferite, ar putea scoate la iveală câmpuri în relief, ulterior martelate. Cel puțin acesta ar fi cazul Feleacului. Formele de scuturi aproximativ identice (un colț superior ușor înclinat) există pe o foarte largă arie a artei gotice.

asemenea daruri moldave la biserici din Transilvania, fără ca cineva să presupună că și bisericile ar fi fost, deopotrivă, ctitorii ale aceluiași persoane ori chiar ale domnilor contemporani⁴⁶. Dacă *Tetraevanghelul* s-a pierdut⁴⁷, în schimb, perechea sa, *Liturghierul*, a fost analizat în amănunțime, după care s-a tras concluzia că a fost redactat de trei mâini diferite, undeva în Transilvania⁴⁸. Deci, nici măcar scriitura nu s-a făcut în Moldova.

Din această listă, cu argumentări indirecte, nu rămâne, cum vedem, nimic pozitiv de folosit. Cei mai prudenți dintre împărtășiiți cu asemenea „argumente”, mărturisesc că ar fi vorba doar despre „tradiții” nespecificate⁴⁹ ori „indicii”⁵⁰. Construcția trădează doar obstinația perseverării pe o idee frumoasă, încadrabilă în marele capitol al căutărilor cu orice preț a elementelor de unitate românească transcarpatică. Ultimul volum al lui Marius Porumb folosește din plin imagini ale Feleacului, iar atribuirea directă a construcției, pe baza „tradiției, confirmate de documente de epocă” lui Ștefan cel Mare este scoasă din orice dubitativ⁵¹. Este și această o metodă de „convingere”: perseverența nonșalantă. Clișeul este mult prea frumos, pan-românesc și ortodox, pentru ca oricine l-ar contesta să nu riște a fi catalogat imediat anti-român și anti-ortodox.

Anticipând efortul de menținere a scenariului inventat, am putea sugera și prezența unei analogii de tipul: dacă moldovenii au făcut o episcopie la Vad, de ce nu le-ar aparține și cea de la Feleacu ? Dar, asemenea interogație nu a fost formulată, cu toate că ea ar fi avut rosturi de analiză. Căci, de ce anume, unul și același ctitor ar fi avut nevoie de două episcopii la mai puțin de 80 km distanță în linie dreaptă ? Nu a interesat, se pare, pe nimeni cu adevărat faptul că Feleacu nu era moșie moldoveană, ci a orașului liber regesc Cluj. Urbea avea drept de subpatronat („subctitorie”, ar putea fi o echivalență forțată), de la patronul care, în toate cazurile de orașe privilegiate, nu era altcineva decât regele Ungariei. Observația este grea: Ștefan a primit nu numai aprobarea lui Matia și a orașului Cluj de a ridica o biserică, ci și pe aceea de a întemeia o episcopie fără nici o garanție de întreținere viitoare ? Dacă s-ar folosi mai des această neliniștitoare întrebare, zelul raportorilor ar fi fost temperat, dacă nu chiar eradicat.

Avem și o altă constatare, de strictă metodă. *Numai* în situația Feleacului, istoricii de artă își depășesc sfera de cercetare care le este îndeobște rezervată,

⁴⁶ Ceva mai departe, ne vom referi la clopotul de la Dâmbău, piesă care are aceeași valoare de interpretare.

⁴⁷ Semnalat de către B. P. Hasdeu, în „Analele Academiei Române. Dezbateri”, seria a III-a, tom. III, 1882, p. 41. În anul 1922, se păstra la Blaj, conform unui document din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Fond Comisiunea Monumentelor Istorice, C 3, 367. A dispărut apoi în împrejurări necunoscute.

⁴⁸ Elena Lința, Lucia Djamo-Diaconița, Olga Stoicovici, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, București, 1981, p. 119.

⁴⁹ Ion Toderașcu, *Unitatea românească*, p. 149.

⁵⁰ Ion I. Solcanu, *Artă și societate românească (sec. XIV-XVIII)*, București, 2002, p. 272.

⁵¹ Ștefan cel Mare și Transilvania, p. 19.

pentru a ne impune – am văzut prin ce modalități – scenariii care numai artistice nu mai sunt. Cu alte cuvinte, doar aici artisticul dobândește nu numai mesaj politic major, ci și unul excesiv de contrastant.

În istoriografia bisericească, lucrurile au evoluat ceva mai diferit. Nu știm dacă în relație cu Vătășianu, dar, cu un an mai devreme, un istoric al bisericii românești ardeleni făcuse și celălalt pas, ecleziastic: afirmarea întemeierii, dar tot fără argumentări, și la Feleacu, alături de Vad, a unei a doua „mitropolii”, de către Ștefan cel Mare⁵². Mai pe urmă, lucrările lui Mircea Păcurariu, al căror impact a fost decisiv, au negat dintru-nceput orice implicare voievodală, est-carpatică. Dar, pe același tărâm bisericesc, însă la fața locului, cultul lui Ștefan cel Mare a luat amploare, mai ales după anul 1988, datorită implicării majore a lui Marius Porumb, creator al muzeului local, a introducerii unui mare portret Ștefan cel Mare în biserică și, mai apoi, a pregătirii reeditării, sub patronaj bisericesc, a monografiei celor două biserici, cu implicații, reale și presupuse, moldovene. După 1990, administrația parohială a fost trecută pe mâini călugărești, pentru a reînnoia viața mănăstirii, care existase aproximativ între mijlocul secolului al XVI-lea și ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, nu lângă biserica episcopală, ci la circa doi-trei kilometri spre sud-est. „Noile temeuri” moldovene de la Feleacu se argumentează printr-o imensă biserică nouă, ridicată în stil moldav, nu foarte departe de vechiul și micuțul edificiu medieval, cel puțin prin partea sa originală, bine înscris în arhitectura provincială. Urmările par a fi previzibile și pentru raportul istoric de care ne-am ocupat. Vocea istoricului ajunge „glas în pustiu”, iar „tradiția” ultimelor decenii se sfințește.

În afara, poate, a capelelor (paracliselor) din cetăți, moldovenii nu au avut prea mare libertate în renovarea structurilor bisericești din Transilvania.

Deci, cu un Vad sigur, dar ipotetic prelungit dintr-o formulă locală, cu un Feleacu deplin incert, ar fi hazardat de deslușit „politici religioase și politice”⁵³ coerente ori de recunoscut „adăpost pentru religia ortodoxă, atât de prigonită de biserica oficială”⁵⁴, care să-i privească pe românii ardeleni.

Readucerea pe pământ medieval ar trebui să înceapă cu discernerea conceptelor în care, prin tot ceea ce a făptuit, domnul mușatin a făcut, primordial, politici *pro domo*, sigur orientate către grupuri de putere (boieri, biserică, târguri, viteji) ori justificate de propria sa conștiință, dar niciodată exprimate în termeni clari și neechivoci „românești”. Expresia lui Nicolae Iorga, „instinct de rasă”, ar trebui să fie limitată la stricta valoare a termenului. Nici în exterior, înspre alte zări cardinale (Țara Românească, Pocuția), nu au fost politici de o asemenea natură. Nu

⁵² Victor Popa, *Considerații critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei în secolul al XV-lea și al XVI-lea și a raporturilor ei cu Moldova*, în **MB**, VIII, nr. 7–9, 1958, p. 411.

⁵³ Ion I. Solcanu, *Artă și societate*, p. 272.

⁵⁴ Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 23. O „prigoană” atât de manifestă, care a îngăduit, în ambele cazuri, antecedente premoldave !

s-a înregistrat nici un fel de discriminare etnică la nivelul aceluiași teritoriu (Moldova), nici vreun scrupul privitor la aneмиuni de ținuturi cu alogeni majoritari (Pocuția). De ce, atunci, aceleași neidentificate valori, componente probabile ale lumii premoderne și sigure ale lumii moderne, ar fi funcționat mai repede și chiar ar fi determinat o politică specială *numai* în și către Transilvania ? „Dreapta cumpănire” trebuie să fie reîntronată pentru a vedea în deceniile de la sfârșitul secolului al XV-lea numai atât cât ne-o permite decența bunului simț.

Domeniile transilvane. Am descuraja pe toți cei care ar continua să afirme că donațiile domeniilor ardelenе ar fi fost „compensative” pentru pierderea Cetății Albe și Chilieі. Ca valoare, însă, cetățile și ținuturile (castelaniile) de lângă Marea Neagră nu sunt, nici pe departe, egale cu cele aflate în Transilvania; în sensul că pierderea din sudul Moldovei a fost cu mult mai păgubitoare. Este o moștenire de interpretare, care s-a născut în secolul al XVI-lea, abia după moartea beneficiarului⁵⁵.

Domeniile ardelenе nu au fost dăruite statului, ci doar persoanei domnului. Nu erau, deci, un fel de „despăgubiri”, ci o garanție pentru un previzibil exil, rezultat din turnura radicală a situației politice din Moldova, cu concurs turcesc sau, de ce nu, chiar polon. Erau un dar personal și asigurator, pentru viitorul în restrîște. Această semnificație a trecut sigur înaintea tuturor altora, pe care prea zeloși „istorici patrioți” încearcă să le-o atribuie.

Ideea aliniatului precedent este de limpezit și în altă optică, din nou, a concesionarului. Altfel, s-ar putea păstra chiar un rest de sugestie potrivit căreia ar fi fost vorba despre un dar mărinimos, o „cumpărare” a păcii, alianței și recunoașterii suzeranității maghiare. Soluția donațiilor făcute unor străini importanți (de obicei, membri ai caselor regale), ca și rațiunea acordării lor, nu era o noutate, născută pentru partenerii avuți aici în vedere. Ea se practica de bune zeci de ani în toată Europa. Dar să renunțăm la asemenea analogii, în favoarea concepțiilor politice ungare, limitate doar la secolul al XV-lea. Una dintre marile experiențe de același tip a fost recoltată prin donațiile acordate despotului sârb Gheorghe Brancovici⁵⁶. A urmat, pentru Transilvania, experiența Făgărașului, în raport cu Muntenia. În acest caz, a fost vorba despre reducțiunea unei stăpâniri mai vechi, cel puțin din secolul al XIV-lea, la starea de „feudă temporară”. Motivația regelui Matia, formulată în anul 1467, venise după acumulări petrecute în timpul lui Ioan de Hunedoara. Aceeași filozofie politică poate fi urmărită și în acte târzii, indiferent către care punct cardinal erau orientate donațiile. Se justifica, clar

⁵⁵ A. Veress, *Acta et epistolae*, p. 172 și 304. Citările de surse la Ion Sabău, *Relațiile politice*, p. 237; Ion Toderășcu, *Unitatea românească*, p. 145.

⁵⁶ Pentru ele, v. Pesty Frigyes, *Brankovics György rász despota birtokviszonyai Magyarországon és a rász despota czim*, Budapesta, 1877.

mărturisit, interesul regatului pentru sprijinire, și prin această modalitate, a celor care îi asigurau avangărzile din fața liniei de apărare a hotarelor propriu-zise.

Ducatele sudice erau ținute la îndemână pentru voievozii Țării Românești și Moldovei, pentru a fi dăruite *pro descensu*⁵⁷. Numai că, după cum, iarăși, nu s-a marcat cu suficientă atenție, „rezerva” regală din Transilvania cuprindea Făgărașul, Amlașul și Rodna⁵⁸. S-ar putea deduce că Rodna, cu cetatea și domeniul ei (ambele subînțelese obligatoriu, fie și numai la pomenirea singulară a toponimului), trecuseră ori treceau deja printr-o experiență moldavă⁵⁹, rămasă ascunsă de informația scrisă conservată până la noi. Deci, înainte de Ștefan, se făcuseră deja dăruiri de moșii ardelene pentru moldoveni, care nu se justificau prin vreo compensare de teritoriu ocupat de către turci. Cel mai plauzibil ni se pare ca domeniul și cetatea Rodnei să fi servit drept loc de refugiu pentru pretendenții la scaunul încă „vrăjmașului” fiu al lui Bogdan al II-lea. Poate a fost vorba despre Petru Aron. Pe câte se pare, episodul s-a încheiat peste doi ani, în 1469, prin eliminarea rivalului, în urma unei campanii fulgerătoare ori a manipulării unor șiretlicuri politice. Dar soluția pentru „sălaş” (*descensus*)⁶⁰ a rămas viabilă, aplicându-se și lui Ștefan cel Mare, după reglementarea raporturilor politice interțări și înainte de a dobândi orice altă semnificație, asociată ori nu cu cetățile de lângă Marea Neagră. În concluzie, dacă daniile nu erau o noutate pentru regatul Ungariei, nouă era doar persoana care beneficia de ele.

Ni se pare că, în același timp, insula de siguranță a teritoriului ardelean a fost conștientizată mereu de către *toți* potențații din exteriorul Carpaților. Ea a dobândit forme dintre cele mai clare tocmai în cursul secolului al XV-lea, pe vremea când turcii răvășeau periodic alcătuirile creștinilor de acolo. La 1493, un act al lui Vladislav a II-lea pare că indică și prezența unor refugii boierești de la Bistrița⁶¹. În această lumină, nu mai putem discuta despre accidente ori favoruri, ci doar despre o sistematică reajustare a unor principii asigurătorii de azil.

S-a acceptat destul de devreme interpretarea potrivit căreia, dacă cele două domenii au fost pomenite împreună, trebuie ca și donația lor să fi fost la fel⁶². Poate

⁵⁷ Ukb, VI, p. 314. Comentarii la Lukács Antal, *Țara Făgărașului în Evul Mediu (secolele XIII–XVI)*, București, 1999, p. 187.

⁵⁸ Lukács Antal (*Țara Făgărașului*, p. 187) notează insolitul, dar l-a legat doar de starea de conflict dintre Matia și Ștefan. Or, dimpotrivă, menționarea sa reclama tocmai o relație preexistentă sau suspendată pe moment. Pentru Țara Românească, aproximativ în aceeași vreme, se pomenește, folosindu-se pentru pretendenți, și cetatea de la Rupea.

⁵⁹ Elekes Lajos (*A magyar-román viszony*, p. 194) a considerat că ea era rezervată tot Țării Românești, numai pentru că fusese înșirată după Făgăraș și Amlaș.

⁶⁰ Dintre toate sensurile sale, acesta pare cel mai potrivit aici. V. *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Condedit Antal Barthal, Lipsiae, 1901, p. 209.

⁶¹ Menționate de către Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria*, p. 108; Ștefan Pascu, *Relațiile economice*, p. 210–211; Ion Sabău, *Relațiile politice*, p. 225. Este însă nevoie de o reverificare a sursei.

⁶² Elekes Lajos, *Nagy István moldovai vajda és Mátyás király*, Budapest, 1937, p. 77, notă.

tocmai perechea a generat sau adâncit simetria cu celălalt cuplu de cetăți, pierdute la mâna turcilor. Dar, acum, după ce nu mai avem nici un temei a crede că fusese o tentativă de echivalare, am putea să revenim și la ipoteza unor donații succesive. În fond, pentru un „refugiu”, la începutul unor alianțe, după o stare de beligeranță, ar fi fost pe de-a-ntregul normal și suficient un singur domeniu ardelean.

Ștefan S. Gorovei a făcut un pas important în descifrarea unora dintre mecanismele prin care Ștefan cel Mare a intrat în stăpânirea unor feude ardelen⁶³. Totul s-a bazat pe o sursă de excepție. Documentul rediscutat a făcut parte dintr-un miscelaneu personalizat, definit ca „mostră de formular diplomatic”⁶⁴. Este categoric un eșantion dintr-un stilionar⁶⁵, aflat în uzul studioșilor care urmau să activeze în cancelariile latine ale timpului. Există o foarte bună explicație pentru scoaterea actului din limitele utilului diplomatic, eventual arhivistic, și introducerea sa într-o carte „școlară”: redactarea formei donației viagere. Asemenea documente nu erau frecvente, așa încât *unul* a fost inclus pentru a servi drept șablon pentru un posibil viitor caz. Că acela privea tocmai pe domnul Moldovei, se cheamă că este vorba despre un mare noroc.

Datarea actului nu ar fi tocmai simplă. În mod normal, stilionarul nu conținea documente dispuse cronologic, ci așezate doar pe baza logicii valorii actelor ori, dimpotrivă, cu totul întâmplător, după cum au fost găsite originalele de referință. Ca urmare, datele documentelor puteau să oscileze între o perioadă destul de veche, de câteva decenii, dar care stabilizase anumite expresii formulate, aflate încă în practică și pe durata vieții posesorului volumului-îndreptar. Or, cel puțin unul dintre stăpânii stilionarului este cunoscut: arhiepiscopul Nicolae Olahus. Deci, cred că ar trebui să renunțăm la orice speculație foarte strânsă pentru aflarea datei de emiterie a documentului. Elementele interne dau de înțeles că beneficiarul fusese, într-adevăr, Ștefan al Moldovei, iar dania era făcută într-o variantă care a fost augmentată prin donația nouă a regelui Vladislav al II-lea, din anul 1492. Am putea explica și întârzierea de doi ani de la urcarea pe tronul maghiar a regelui ceho-polon. Semnele arată că Vladislav nu fusese printre favoriții pretendenți la coroana ungară, sprijiniți de către Ștefan. Se cunoaște că, imediat după schimbarea dinastică, la 1491, familia Losonczi a mai avut o tentativă de contestare a înstrăinării Ciceului de către regele Matia⁶⁶, fapt ce justifică întărirea pentru mușatin, eventual după clipele rezolvării contestației.

Mai departe, gradația formulelor donative uzuale este în favoarea existenței unor etape. Avem convingerea că donația Cetății de Baltă și a Ciceului a fost făcută de către regele Matia. În privința unui oarecare interval de donație (probabil 1486–

⁶³ *Feudele ardelenale ale lui Ștefan cel Mare. Observații pe marginea izvoarelor*, în **AP**, I, nr. 1, 2005, p. 123–132.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 129.

⁶⁵ *Dicționar al științelor speciale ale istoriei*, București, 1982, p. 225 (sub „stylionale”).

⁶⁶ Elekes Lajos, *Nagy István*, p. 78.

1490), există doar presupuneri indirecte. Pare totuși sigur că, pe atunci, Ștefan stăpâna deja cetățile. Să urmărim și câteva lucruri noi sau, mai degrabă, uitate și neglijate.

Cele două cetăți au istorii separate. Până la revolta ardeleană din anul 1467, Ciceul a fost în stăpânirea verilor Ladislau Senior, fiul lui Ștefan Dezsőfi, Ladislau Junior și Sigismund, fiii lui Dionisie Dezsőfi de Losoncz. Un alt văr, Ioan, fiul lui Ioan, nu a participat la conjurație și a fost lăsat în drepturile de stăpânire. Confiscarea moșiilor răzvrătiților a avut loc în dieta de la Turda, din 1 octombrie. Dar ea se putea aplica numai la 2/3 din bunurile care, în majoritatea lor, erau în indiviziune⁶⁷. Drept urmare a acestei stări, multă vreme castelania a constituit temei de revendicare⁶⁸. O parte a proceselor domnilor moldoveni vor trebui judecate prin prisma acestei stări îndelung moștenite. Unele dintre problemele acestei grevări de stăpânire vor fi tratate și mai jos. Primul beneficiar al Ciceului confiscat a fost Ioan, fiul lui Emeric Szerdahelyi (din comitatul Somogy, Ungaria actuală). Dacă numele respectivului nu are importanță, este foarte important actul în sine, care conține inventarul domeniului⁶⁹.

Un document din anul 1480 face trimitere la o stare din 1473, când Ciceul era posesiune regală⁷⁰. Ce se întâmplase cu vechiul stăpân, nu se știe, numai că, după cum rezultă dintr-o serie de acte de la începutul domniei lui Vladislav al II-lea, Mihail (fratele lui Ioan) Szerdahelyi a fost despăgubit de rege, cu moșii în Ungaria nordică⁷¹. Un document care privește reglementarea unor plăți ale castelanului Dionisie Nagy Hatvani, în deceniul nouă al secolului, de către un membru al familiei Bánffy⁷², nu contrazice o înstrăinare a cetății din patrimoniul familiei respective. Datoria putea fi mai veche, din vremea în care cetatea le aparținuse cu adevărat, și se putea rezolva doar după scurgerea unui timp oarecare. De asemenea, ca și în cazul castelanului Valentin *Litteratus* (1483), nu am avea motive temeinice să respingem o prezență moldavă doar pe temeiul numelui pe care îl purta respectivul castelan⁷³.

⁶⁷ Hegy Géza, *Bálványosvár és a nagypolitika (1456–1463). A Várdai és a losonci Dezsőfi család küzdelme a bálványosi uradalomért*, în „Erdélyi Múzeum”, 67, nr. 3–4, 2005, p. 114.

⁶⁸ Primele acțiuni în justiție au început din 1468. V. Elekes Lajos, *Nagy István*, p. 78.

⁶⁹ Nógrádi Árpád, *A lázadás ára*, în „Erdélyi Múzeum”, 67, nr. 3–4, 2005, p. 133.

⁷⁰ **Ukb**, VII, nr. 4356, p. 238.

⁷¹ Elekes Lajos, *Nagy István*, p. 76–78; Nógrádi Árpád, *A lázadás ára*, p. 133, nota 20. Nu știm de unde, Elekes L. a extras concluzia că despăgubirea s-ar fi făcut parțial și prin bani primiți de la Ștefan voievod.

⁷² *Bánffy család okl.*, II, p. 161.

⁷³ Comentariile sunt ale lui Victor Motogna (*Articole și documente. Contribuții la istoria românilor din v. XIII–XVI*, Cluj, 1923, cap. intitulat *Stăpânirea lui Ștefan cel Mare asupra Ciceului*, p. 24). Dar, este de acum clar că moldovenii au folosit în Transilvania demnitari care erau numiți deopotrivă „pârcălabi” sau „castelani”. Numele propriu, urmat de cognomenul de „diac”, nu conduce, nici el, la o concluzie fermă: putea fi și un „neungur”, dar și un ungur aflat în slujba moldovenilor.

Mai departe, ne-a reținut atenția un document din septembrie 1474, respectiv emis în perioada premergătoare semnării primului tratat dintre Moldova și Ungaria. Adresat Bistriței, conținea cererea ca omul domnului, *Nemil*, să fie însoțit pentru misiunea lui, la castelanul cetății Ciceului. Primul editor al documentului s-a grăbit să noteze: „scrisoarea este o dovadă sigură că la 1474, Ștefan nu stăpânea Ciceul”⁷⁴. În alt context, aceleași împrejurări au fost interpretate și ca dovada sigură a unor tratative de primire a primei cetăți de către Ștefan cel Mare⁷⁵. Or, nu era vorba decât despre un „salvconduct”, respectiv sprijin cerut sașilor din Bistrița pentru a ajunge la Ciceu: atât și nimic mai mult. Atunci și mai târziu, când stăpânirea era incontestabilă, moldovenii trebuiau să treacă mereu prin pământurile controlate de către sași, iar solicitarea de salvconduct ori informarea despre călătorii, peren necesară. O însemnare arhivară de pe verso notează că ar fi fost vorba despre *captivorum in Chich*⁷⁶. Textul sugerează o relație clară și de natură politică a domnului cu cetatea Ciceu, la nivelul toamnei anului 1474. Ca urmare, nu putem exclude ipoteza ca cetatea să fi fost deja cedată Moldovei. Poate tocmai în temeiul primului tratat ungaro-moldav (15 august 1475), care garanta voievodului moldovean un refugiu ungar neprecizat⁷⁷. Dacă interpretarea noastră este corectă, atunci vom citi din nou, cu alți ochi, mențiunea din letopisețele interne care scriu că moșiile ardeleni au fost primite la „puțină vreme” după lupta de la Baia (1467)⁷⁸. Am ajuns la o interpretare mai concordată, pentru că, între Baia (1467) și anii 1486–1490, distanța cronologică nu este prea scurtă, ci una suficient de lungă.

Ar putea să fi fost vorba despre *prima* donație acordată. Și într-adevăr, Ciceul se potrivea mai mult pentru acest destin, fiind mai aproape de Moldova, iar renunțarea la Rodna s-a făcut probabil datorită stării ruinate a cetății (aflată la Rodna Veche, Anieș) și, mai ales, revendicării vechii sale castelanii, de către orașul Bistrița⁷⁹.

În legătură cu Ciceul, ar mai fi de adăugat că stăpânirea cetății s-a limpezit destul de mult, dar nu întru totul, abia în jurul anului 1500, după ce, prin proces, moldovenii au fost siliți să cedeze câteva sute de florini liniei feminine de moștenire a familiei Losoncz. În 1503, a survenit o nouă donație regală, care fusese necesară pentru a statua rezolvarea diferendelor⁸⁰. Era doar cazul cetății din nord-estul Transilvaniei.

⁷⁴ Ioan Bogdan, *Documentele*, II, p. 318.

⁷⁵ Ion Sabău, *Relațiile politice*, p. 231.

⁷⁶ *Ukb*, VII, nr. 4016, p. 25–26.

⁷⁷ Ioan Bogdan, *Documentele*, II, p. 385.

⁷⁸ *Croniclele slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 49, 62, 71, 179. Cf. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 458.

⁷⁹ Chestiunea era tranșată deja de către rege în anii 1469–1472. În 1475, teritoriul era scos din comitatul Dăbâca (Victor Motogna, *Articole și documente*, p. 19–20).

⁸⁰ A. Veress, *Acta et epistolae*, p. 64–66.

Pentru Cetatea de Baltă, situația este alta. Regele Matia a zălogit-o în 1471 lui Ioan Pongracz de Dingleag, voievod și rudă a sa. Vicevoievozii Transilvaniei sunt prezenți în cetate la 1475⁸¹, ceea ce lămurește stările de stăpânire și ne împiedică să credem că ar fi fost dăruită Moldovei, la o vreme în care Ciceul ar fi putut fi deja. În 1478, Ioan Pongracz era mort⁸². Deținerea cetății, sub același titlu de zălog, a fost prelungită, în anul 1479, fiului răposatului, Matia Pongracz⁸³. Mai departe, informațiile dispar. Este tocmai ultimul deceniu al domniei regelui Matia, în care, după toate semnele, cetatea a fost trecută Moldovei.

Cele două cetăți au, deci, câte o istorie individualizată. Nici una nu este limpede până în preziua transferului lor. Dar, precum am văzut, ipoteza cedării lor *treptate și separate cronologic* nu ar trebui lăsată deoparte⁸⁴.

Nu este admisibilă, însă, despărțirea cetăților de domeniile (castelaniile) lor, prin donații speciale. Asemenea practici nu se admiteau în regat, de la stabilizarea statutului castelaniilor regale, adică de la începuturile secolului al XIV-lea. Cetatea fără domeniu era socotită o indecență; nu se putea întreține și ar fi fost mereu o sursă de tulburare pentru vecinătățile amenințate cu abuzuri săvârșite tocmai cu scopul de a o păstra în viață. Drept urmare, aceleași formule donative, concepute pentru cetăți, adăugau obligatoriu: *simulcum cunctis [...] generaliter quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suorum integritatibus quovis [...] etc.* În acest fel, etapele 1–3, sugerate de către Ștefan S. Gorovei⁸⁵, se contopesc în mod obligatoriu.

La orice schimbare de domnie, fie regală, fie domnească, *toți* supușii laici, deținători de moșii (aristocrații) ori de scutiri serioase (orașele) se grăbeau să obțină confirmarea stăpânirilor; pentru a avea garanția continuității stăpânirii, care era fundamental dependentă de șeful statului. În acest context se produceau actele de *nova donatio*. La fel a procedat și Ștefan cel Mare, desigur, prin interpuși. Am amintit mai sus despre întreprinderea de recăștigare a Ciceului, despre care aflăm la 1491, tocmai în contextul începutului unei noi domnii și chiar despre împotrivirea, făcută în același temei, la introducerea în stăpânire poruncită de către cancelaria regelui Vladislav al II-lea⁸⁶. Bunele relații cu Ungaria s-au transpus, în adevăr, prin eliminarea pretențiilor împotrivorilor și suplimentarea privilegiului, și către fiul titularului, fără să avem știință dacă și prin modificarea clauzei viagere.

⁸¹ **Ukb**, VII, nr. 4068, p. 60.

⁸² **Ukb**, VII, nr. 4284, p. 199–200. Zălogirea fusese făcută împreună cu Orăștie, dar, la 1478, nu era vorba decât de orașul din urmă, nu și despre Cetatea de Baltă.

⁸³ **Ukb**, VII, nr. 4298, p. 208.

⁸⁴ Asemenea opinii au mai existat (un inventar al lor la Ion Toderașcu, *Unitatea românească*, p. 145), însă, pe cât se pare, astăzi au fost deja uitate. Dar, spre pildă, în perioada interbelică, se renunțase la donația sincronă și post 1484 (Victor Motogna, *Stăpânirea lui Ștefan cel Mare asupra Ciceului*, p. 23).

⁸⁵ Ștefan S. Gorovei, *Feudele ardeleni*, p. 130.

⁸⁶ Elekes Lajos, *Nagy István*, p. 78.

Am putea adăuga un alt amănunt, care privea conținutul donației regale (Vladislav al II-lea). El rezultă indirect, într-un act din 1495, împărțit la sfârșit de secol XVIII. S-a consemnat acolo: *bona domini Stephani Wayuoda Moldouienensis in pertinentiis castrorum Chycheu et Kykellew sunt 1515 [florenos]*⁸⁷. Din păcate, documentul nu a mai fost văzut de atunci. Menționarea sumei într-un astfel de context ne face să presupunem că domeniile respective nu erau socotite de vistieria coroanei *decât temporar* înstrăinate și cu veniturile la fel. Deci, condiția viageră pare a fi conservată în spiritul donației inițiale, singura modificare aparentă fiind includerea fiului major, prezumtiv succesor la tron, adică a lui Bogdan (cel Orb).

Aceeași sumă mărturisește nu atât *dimensiunea* geografică a moșiilor stăpânite, cât valoarea lor⁸⁸. Actul se referă în mod cert la un venit anual, și nu este o acumulare de datorii.

De aici vom ajunge la jocul cu cifra satelor domeniului fiecărei castelanii⁸⁹. Pentru că, ar trebui să se rețină, *odată pentru totdeauna*, din moment ce nici actul donației nu este cunoscut, cu atât mai puțin poate îndrăzni cineva să facă vreo estimare *exactă* asupra numărului de așezări cuprinse acolo. La revizia datelor despre domenii, constatăm că sursa folosită necritic și repetat este una singură⁹⁰. Din păcate, de acolo ne-au parvenit și alte informații care au poluat subiectul.

În anul 1553, domeniul Ciceului avea 63 de sate⁹¹. Este o certitudine de la care ar trebui să mergem înapoi. Dar satele nu pot fi transferate epocii

⁸⁷ J. Chr. von Engel, *Geschichte des Ugrischen Reichs und seiner Nebenländer*, I, Halle, 1797, p. 149; Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p. 365. Documentul este menționat, cel mai nou, de către Ioan Drăgan, *Despre numărul preoților români din Transilvania în jurul anului 1500*, în vol. *Slujitor al Bisericii și al Neamului*, Cluj-Napoca, 2002, p. 292.

⁸⁸ Ioan Drăgan (*Nobilimea românească*, p. 143) a și făcut comparația cu impozitele Maramureșului.

⁸⁹ O parte redată de către Ștefan S. Gorovei, *Feudele ardelene*, p. 126, nota 11. Mai întregim cu Gheorghe Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII–XVI*, Cluj-Napoca, 1986, p. 91 (14 sate la Cetatea de Baltă); Nicolae Edroiu, *Posesiunile domnilor Țării Românești și Moldovei în Transilvania (secolele XIV–XVI). Semnificații politico-sociale și cultural istorice*, în vol. *Istoria României. Pagini transilvane*, coordonator Dan Berindei, Cluj-Napoca, 1994, p. 49 (55 de sate la Ciceu, „vreo 40”, la Cetatea de Baltă); A. E. Dörner, *Istoria Transilvaniei, I, Până la 1541*, Cluj-Napoca, 2003, p. 285 (55, respectiv 40 de sate).

⁹⁰ Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare (1527–1546)*, București, 1978, p. 19–20 (satele), 26 (harta). Lucrarea este una dintre cele mai puțin critice de care a avut parte cercetarea Evului Mediu transilvan. Numeroasele inadvertențe, confuzii și interpretări foarte personale nu au provocat nici un fel de prudență în preluarea lor. Spre exemplu, descrierea detaliată a domeniului Cetății de Baltă este făcută – stupoare ! – fără nici un fel de trimitere bibliografică ori arhivară. Mai departe, din harta anexată, înțelegem că în el a fost „turnat” și domeniul, *separat și diferit, al fostei cetăți Gogan Varolea* (aflată mult mai departe, spre est, în alt județ actual).

⁹¹ Primul care oferă o cifră (54 !) a fost Ion Sabău, *Relațiile politice*, p. 238. În amănunt, ca bază de calcul, rămâne D. Prodan, *Domeniul cetății Ciceu în 1553*, în *AIAC*, 8, 1965, p. 73–113. Reluarea sintetică în vol. *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, II, București, 1968, p. 142–143.

ștefaniene⁹²; nici cifra inițială, de 55, la care s-ar fi adăugat șapte, până la moartea lui Ștefan și nouă, în vremea lui Bogdan cel Orb⁹³. O să vedem cum ar trebui privite lucrurile.

Amintisem deja mai sus că registrul satelor domeniiale a fost întocmit imediat după confiscarea de la familia Losonczi, respectiv în clipa donației făcută lui Ioan Szerdahelyi. Acel document enumără – atenție ! – 36 de sate și un târg⁹⁴. Linia de hotar cea mai veche fusese cea de sud, atingând Someșul. Exista o singură depășire majoră, în bucla dată de apa Vadului. Spre est, hotarele urcau pe valea Ilișuei, iar apoi pe un afluent al ei (Dobricel sau Valea Poienilor), până la cumpăna apelor de la Culmea Brezei. Acea era trecută într-un singur punct, spre ținutul Lăpușului, la Suciul de Sus. Culmea Brezei era urmărită până la râul Ileanda, care închidea hotarul la vest. Se știe, de multă vreme, că, la 1500, Ștefan și Bogdan (*spectabili et magnifico Stephano wayuode et Bogdan filio eiusdem*) au cumpărat prin intermediul castelanului lor, Petru Pârcălabul, cinci⁹⁵ sate noi din comitatul Solnocul Interior, de la nobilii din familia Bánffy⁹⁶. Achizițiile din zona Lăpușului au fost finalizate de către Bogdan cel Orb.

Principalii ofertanți de achiziții noi au fost rudele colaterale ale aceluiași nobili din familia Losonczi, respectiv din numita familie Bánffy. Deci, am putea admite ușor relații (pertractări pentru achiziții, probleme de hotar), nu neapărat cordiale. Prin târguirile arătate, voievozii moldoveni ajungeau să fie vecini cu o parte a elitei provinciale, din care ar fi de amintit Bartolomeu Drágfi, stăpân al Chioarului, apoi familiile înrudite, ale Bethlen-eștilor și Apafi-eștilor.

Documentele vremii nu ne lasă să apreciem la mai mult de circa 30, numărul posibil al satelor deținute inițial. Cifra este relativă, pentru că este posibil ca unele dintre așezări să nu fi fost luate în calcul datorită dimensiunii lor neglijabile (cătune). Numerele circulă în istoriografie rezultă, cel mai adesea, prin confruntarea teritoriului cu hărțile și așezările actuale. Dar, des au fost neglijate toate etapele de lărgire a stăpânirii. Este, însă, un artificiu incorect pentru a induce

⁹² Augustin Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*. Blaj, 1904, p. 18; Victor Motogna, *Stăpânirea lui Ștefan cel Mare asupra Ciceului*, p. 28. Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 15, mai ales harta de la p. 87, care nu conține nici un fel de hotare, ci doar puncte. În acest fel, un cititor neavizat ar putea înțelege, printre altele, că și orașul Dej aparținuse domeniului.

⁹³ Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania*, p. 12–14; Ion Toderașcu, *Unitatea românească*, p. 146; Ioan-Aurel Pop, *Relații între Transilvania și Moldova*, p. 428.

⁹⁴ Arh. Naț. Magh., Dl. 27.916. La Kádár Józef (*Szolnok-Doboka vármegye monográphiája*, II, Dej, 1900, p. 395) numărul a fost citit „39”. De aici a început sarabanda cifrică a exagerărilor ulterioare.

⁹⁵ Nu șase, cum apare la Ioan-Aurel Pop, *Relații între Transilvania și Moldova*, p. 428. Detalii la aceste achiziții, v. la Ion Sabău, *Relațiile politice*, p. 238–239.

⁹⁶ *Fontes Rerum Transilvanarum*, IV, p. 50–53.

o proporționalitate impresionantă. Am putea să luăm în calcul⁹⁷ un teritoriu de aproximativ 440 km², pe care Ștefan I-a deținut prin danie și cumpărări. Ținuturile lăpușene au mai adăugat apoi încă 723 km². Dimensiunea nu trebuie să producă emoție, pentru că, în bună parte, suprafața era acoperită cu păduri. Important este aici un alt lucru, care trebuia marcat: ultimele nu mai erau *donății*, ci *achiziții*. Și acelea vor fi cauza altor procese judiciare, în care voievozii Moldovei se vor vedea târâți de către toți cei care socoteau că ar mai avea vreun dram de drepturi (în special pe linii de moștenire feminină) din acele pământuri. Numai cumpărăturile ar fi dat dreptul la manevrarea lor liberă și indefinită, în timp, pe linia moștenirii. Legal, mărirea domeniului nu ar fi fost posibilă, dacă cumpărătorii moldoveni nu ar fi fost socotiți *împământeniți* și supuși tuturor prestațiilor și jurisprudenței nobililor din regatul Ungariei. Acest detaliu particular poate conduce la noi supoziții în legătură cu termenii reconfirmărilor lui Vladislav al II-lea, dacă nu chiar la bănuiala existenței unor privilegii suplimentare, obținute în curgerea vremii. Oricum, se poate stabili că a fost vorba despre două categorii de pământuri stăpânite: unele donate în temei politic, altele achiziționate cu drept nobiliar. În curgerea vremii, cele două grupe nu se puteau unifica, ci dobândeau totdeauna destine paralele.

„Vastul domeniu”⁹⁸ (cu circa 40 de sate !) al Cetății de Baltă poate fi cunoscut și el mai exact. Avem despre el informații că ar fi deținut un târg (Cetatea de Baltă) și șapte sate (Feisa, Boian, Tătărlăua, Crăciunelu de Sus, Veseuș, Cornești, Sântămărie – 174 km²)⁹⁹. Satul Bazna și târgul Târnăveni¹⁰⁰ sau Dâmbăul¹⁰¹ nu au aparținut *niciodată* acestui domeniu. Castelania era strâns închinată de scaunul Mediaș (sud-est), domeniile nobiliare ale Micăsasei, ale Bălcaciului, aparținător de scaunul Sibiului, la sud-vest, și mici posesiuni ale nobilimii comitatului Alba, la nord. Mai adăugăm că despre el se poate scrie cel mai puțin că avea „majoritate etnică românească”¹⁰². Acolo, trăiau, probabil în proporții apropiate, români, sași și unguri. La nord, fie și existența alăturată a localităților care sunt conscrise, după numele vechi, „românești” și „ungurești”,

⁹⁷ Datele sunt calculate după Engel Pál, *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*, Budapesta, 2001.

⁹⁸ Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 15, hartă la p. 88, unde Mediașul are tratamentul asemănător Dejului. V. mai sus, nota 92.

⁹⁹ Cifra corectă, ulterior „uitată”, este prezentă deja la Ion Sabău, *Relațiile politice*, p. 238. A rămas neschimbată până la 1553, cu excepția satului Boian. Pentru situația din același an ultim, v. D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, II, București, 1968, p. 130.

¹⁰⁰ Localități menționate de către Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania*, p. 19–21; Ion Toderașcu, *Unitatea românească*, p. 146; Ioan-Aurel Pop, *Relații între Transilvania și Moldova*, p. 428. Pe lângă amalgamarea cu domeniul cetății Gogan Varolea, motivația altor prezențe este identificarea eronată a numirilor (topicelor) maghiare. Un exemplu: Bazna este „Boianul de Jos”.

¹⁰¹ Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 15–16.

¹⁰² Ioan-Aurel Pop, *Relații între Transilvania și Moldova*, p. 429.

stabilește iarăși calitatea de stăpâni ai unor ținuturi cu populație mixată etnic. Este foarte adevărat, în domeniul Ciceului românii erau majoritari.

Prețul castelaniei Cetății de Baltă se echivala cu cel al Ciceului prin valoarea cetății, poate prin bogăția satelor și, mai ales, prin amplasarea ei la crucea a două mari drumuri „ale țării”¹⁰³. Controlul lor aducea automat tributul unor vămi foarte rentabile.

Mărturiile materiale. Ioan-Aurel Pop a sugerat o anume preferință către comerțul transilvan, în contrast cu cel polon sau otoman¹⁰⁴. Dacă se compară consistența mărfurilor comercializate, se constată cu maximă rapiditate că Transilvania acoperea Moldovei, spre deosebire de ceilalți parteneri așezați în balanță, aproape toate nevoile de produse meșteșugărești. Ba mai mult, o aproviziona constant și cu oamenii specializați. Cu alte cuvinte, exista o complementaritate (deja menționată), care făcea Moldova foarte dependentă de centrele de producție intracarpatică. Cea mai însemnată parte a veniturilor domnești provenea din vămi, dar și din comerțul neimpozat făcut nemijlocit. Ar fi fost, deci, cu totul obtuz, pentru indiferent care dintre guvernării Moldovei, să se provoace defecțiuni majore în afluirea mărfurilor și oamenilor prin Carpații Răsăriteni.

Tematica de față ar putea fi argumentată multiplu prin implicarea corectă a istoriei de artă, arheologiei și muzeografiei.

Prezența „stemei Moldovei” în Transilvania a format alt capitol al interpretărilor. A fost proclamată „vestigiu-simbol” și urmărită în consecință. În concepția celor care s-au ocupat de ea, ar fi trebuit să se demonstreze ca fiind un produs de import în Transilvania, iar multiplicat, ca un fel de amprente ale prezenței extinse a lui Ștefan cel Mare. Reiese, însă, că istoricii ardeleni nu prea doresc să ia act de formele reale ale stemei moldave¹⁰⁵, reținând doar capul de bour (mai larg, orice fel de bovideu), care umplea ori încorona scuturile cu mesajele heraldice particulare. În urma acestei observații, este deja limpede că în Transilvania nu ne-a mai rămas decât, eventual, o singură stemă ștefaniană *reală*.

Dacă ne apropiem cu mai mare atenție, observăm că a fost de ajuns o *oarecare* asemănare dintre figurările bourului heraldic, pentru a fi luate, imediat, drept simboluri politice ale unei conduceri românești¹⁰⁶. Nu ne vom referi prea mult la stema care, zice-se, ar fi provenit din zidurile cetății Ciceu¹⁰⁷. Ea nu are nici

¹⁰³ Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate în sec. XIII–XIV*, Cluj-Napoca, 2005, p. 335.

¹⁰⁴ Ioan-Aurel Pop, *Relații între Transilvania și Moldova*, p. 421, atenuată la p. urm.

¹⁰⁵ Pentru ea, Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 521–528.

¹⁰⁶ Ioan-Aurel Pop, *Relații între Transilvania și Moldova*, p. 429.

¹⁰⁷ Marius Porumb citează două piese de la Ciceu (*Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 12 și 16), indicând sursa doar pentru prima (Kádár József, *Szolnok-Dobokavármegye monográphiája*, fără

o analogie extracarpatică. În modul ei de reprezentare, nouă ni se pare că ar fi putut fi inclusiv o piatră (semn) de hotar. Pe cetate, eventual deasupra porții de intrare sau foarte vizibil, ar fi fost nevoie de ceva mai mult: însemnele personale ale voievozilor (deci stema personală), însoțite de o inscripție de tipul celor de la cetățile din Moldova, dar și din Transilvania ori Europa central-estică. De obicei, asemenea însemne apăreau după șantiere de construcție noi, dar și numai la schimbarea stăpânilor monumentelor. Era aproape imposibil ca moșiile ardeleni să nu fi fost marcate cu stema personală a voievodului, pentru că erau moșii personale, nu ale Moldovei.

S-a susținut că celelalte exemple au fost modelate „pe cahle sau sculptate în piatră” și s-au citat exemple de la Târnăveni, Bazna și Boian¹⁰⁸. Dintre cele trei cazuri, verificarea critică nu regăsește decât exemplarele de la Boian¹⁰⁹. Ele sunt doar din piatră. Una dintre ele, amplasată pe turnul de poartă, deasupra cadrului intrării, este vizibilă pe un medalion circular, și conține un cap de bovideu, cu luna și soarele între coarne. Forma nu este specifică pentru un decor de poartă (eventual cheie de boltă ?), astfel încât am putea bănui o amplasare ulterioară (secundară). Al doilea exemplar, prezent pe zidul nordic al bisericii, este un caz aparte. El conține un cap de bovideu în semiprofil, cu o stea între coarne și o roză alăturată. Altfel, piesa este incompletă, reprezentând doar cimierul care trebuia să fie însoțit, în partea inferioară, de obligatoriul scut fasciat, bordat eventual cu tenanți. Acela a dispărut, însă, în timp, încât acum piatra este o relicvă dintr-un vechi ansamblu distrus. *Aceasta este, însă, o stemă heraldică reală. Ar fi destul de puțin probabil ca scoaterea ei, dintr-un loc mai potrivit (oricum mai vizibil), să se fi produs în timpul deținerii localității de către Mușatini. Cronologia piesei poate urca deci încă destul în secolul al XVI-lea, chiar și dincolo de sfârșitul domniei lui Ștefan. Celelalte mărturii sus-citate, în piatră sau ceramică (Târnăveni și Bazna), cum am afirmat-o cu toată răspunderea, nu există și nici o sursă demnă de crezare nu le semnaleză.*

nimic altceva). În istoriografia românească, ea a mai fost semnalată (v. citările lui Ion Toderășcu, *Unitatea românească*, p. 149). Din acest motiv, rămânem în ceață în legătură cu identitatea și descrierea detaliată. Avem un desen și o fotografie (Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, fig. 27). Desenul este favorabil pentru o identitate, interpretată în altă manieră grafică. Mai departe, fără să se explice nicăieri, numai pe alte căi aflăm despre traseul primei pietre care, din satul Uriu, a ajuns la Cluj, iar de acolo, a fost „împrumutată pe termen nedefinit” de către Muzeul Național de Istorie al României, din București (inv. nr. 75.670). „Păstrarea sa cu cinste” în peretele amvonului bisericii reformate de la Uriu (Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 15), ni se pare o mică glumă, pusă de astă dată pe „altarul” respectului ungarilor față de Ștefan cel Mare !

¹⁰⁸ Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania*, p. 19–21; Ion Toderășcu, *Unitatea românească*, p. 145–146; Ioan-Aurel Pop, *Relații între Transilvania și Moldova*, p. 428.

¹⁰⁹ Exemplul Bazna este „inventat” de Radu Constantinescu (*Moldova și Transilvania*, p. 20). Piese reale reproduse, fără nici un comentariu detaliat, la Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 73 (medalionul), 74 (turnul de poartă cu medalionul), 75 (piatra cu bovideu în semiprofil) și 76 (ansamblul bisericii, văzut dinspre nord-est, în care doar un cunoscător al bisericii poate remarca poziția pietrei).

Este stupefiantă maniera iresponsabilă și neprofesionistă în care a fost insinuat un alt „bour”, expoziționat într-unul dintre contraforturile sudice ale corului bisericii de la Dârlos (jud. Sibiu)¹¹⁰. Aici, interpretarea este dezarmant de simplă: este taurul lui Poseidon, figurat pe o piesă sculpturală romană, reutilizată în construcția medievală. Nu este singura piesă romană aflată în biserică de acolo¹¹¹.

Complet „uitat” a fost blazonul pictat la Hunedoara, în așa-zisa „loggia Matia”. Al optulea blazon a fost clasat, în anul 1913, în dreptul familiei Alsó-Lendvay Bánffy¹¹². Dar exemple noi, din seria „cap de bovideu”, au fost adăugate recent în istoriografia românească. Cunoaștem un decor de consolă la Bisericieni (jud. Harghita)¹¹³. Fascinanta căpățână a fost redescoperită apoi pictată, tot în Secuime, la Daia (jud. Harghita), pe o cheie de boltă¹¹⁴. Prima identificare, maghiară, a optat pentru blazonul lui Leonard Barlabási, vicevoievod al Transilvaniei între anii 1501–1526¹¹⁵. Dar s-a dovedit că blazonul împlicinat nu i-a aparținut respectivului, ci este legat de o altă familie nobiliară, originară din nordul Ungariei actuale (Gyarmat). Dintre ei, Francisc Balassa a fost sol în Moldova, la 1503, iar Emeric Balassa a fost vicevoievod al Transilvaniei în anii 1539–1540. Posedau o stemă care era, se pare, un bovideu asociat cu astrele majore¹¹⁶.

Nici cahelele cu același decor nu lipsesc din citări. Iată care ar fi bilanțul pieselor cunoscute: Odorheiu Secuiesc și Turea (jud. Cluj), semnalate deja¹¹⁷, la

¹¹⁰ Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, foto. 80 și 81. În text, nu există nici un comentariu la această piesă, dar așezarea ei în substanța volumului solicită interpretarea potrivit căreia s-a dorit asocierea cu simbolurile moldave.

¹¹¹ Pentru inscripții, v. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, ed. Th. Mommsen, III, Berolini, 1873, nr. 961; *Inscripțiile Daciei romane*, III/4, București, 1988, nr. 98, 99. Nu se cunoaște proveniența acestor materiale, pentru că nu se semnalează nici o așezare romană în apropiere (Sabin A. Luca, Zeno K. Pinter, Adrian Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, Sibiu, 2003, p. 95).

¹¹² Möller István, *A Vajda-Hunyadi vár építési korai*, Budapesta, 1913, pl. VIII color, identificarea la p. 19. Copia, în acuarelă și mult micșorată, nu este prea clară. În afara capului de bovideu, nu se disting alte detalii. Între timp, după curgerea anilor, fresca a ajuns ilizibilă. Atenționăm că ar fi vorba despre trunchiul de familie din care s-au tras antecesorii stăpâni ai Ciceului.

¹¹³ Dávid László, *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, București, 1981, p. 340, desen fig. 338/2; Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 16 (fără citarea sursei desenului).

¹¹⁴ Dávid László, *A középkori Udvarhelyszék*, p. 263–264. La Marius Porumb (*Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 34) a ajuns, însă, fără vreo asociere cu vicevoievodul, doar cu inscripția „Stema Moldovei (?)”, fără să se indice sursa de preluare (desen cert recopiat) și fără a se sublinia contextul clar (mai multe chei de boltă, cu decor heraldic, dintre care ..., etc.).

¹¹⁵ Dávid László, *A középkori Udvarhelyszék*, p. 263.

¹¹⁶ Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, I, Pesta, 1857, p. 114 (Francisc), 124 (Emeric), 128 (stema). Emblema cu ornatele care ne interesează a fost montată, împreună cu o inscripție edificatoare (*Ballassa, anno 1544*), în cetatea de la Diósgyőr (Czeplédy Ilona, *A diósgyőri vár*, Budapesta, 1988, p. 66, fig. 45).

¹¹⁷ Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj-Napoca, 2004, p. 437, pl. 96/3 și 3A; p. 484, pl. 145/7; Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 14 (Turea, fără citarea sursei).

care adăugăm piese de la Cristuru Secuiesc¹¹⁸, altele inedite de la cetățile Târgu Mureș¹¹⁹ și Hunedoara¹²⁰. Dar, dacă despre primele s-ar putea scrie că aparțin larg intervalului secolelor XV–XVI, ultimele se datează cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Subsumarea ar conduce întrucâtva – pentru că nu este nici măcar o serie bine delimitată – la concluzia că motivul are o dispersie în medii secuiești. Nici una dintre localitățile înșirate nu a avut vreun contact sigur demonstrabil cu istoria Moldovei. Pentru a menține atenția asupra acestui sector de cercetare, ar trebui, în egală măsură, să descoperim dacă „împrumuturile” heraldice ale unor monarhi ori state vecine, dincolo de mediile aulice, erau sau nu ceva obișnuit în aria noastră culturală ori la vecinii noștri. Până acum, bazându-ne doar pe propria noastră cultură istorică, nu cunoaștem ceva similar. S-ar părea, deci, că am descoperit o fundătură, la care ar trebui să renunțăm în a o mai forța. O confirmare mai substanțială nu ar strica.

O altă alegere cu totul nefericită (ca să o judecăm cu eleganță academică), pentru asociat în aceeași discuție, este o cahlă fără context de descoperire, de la Sighișoara¹²¹. Pe ea, întâlnim un chip bărbos, având alături o reprezentare heraldică. Atât doar că micul scut împodobit cu cap de bovidu este suprapus de un decor (cimier) nedescifrat de către zelosul căutător de „legături culturale și artistice”. Prin forma sa triunghiulară, cu o cruce în vârf, nu lasă loc la altă interpretare decât aceea că ar fi un scut decorat cu o mitră episcopală. Având în vedere acest detaliu, interpretăm cahlă ca una aparținătoare seriei denumite „cahle-portret”¹²², urmând ca, în alt loc și cu alt prilej, să ne exprimăm și bănuiala pe care o avem asupra identității personajului reprezentat. Evident, întreaga interpretare pusă în circulație de tipar ar trebui reformulată. Dacă nu este vorba, din nou, despre un blazon personal, atunci s-ar mai putea discuta, eventual și maximal, doar asocierea lui cu simbolul episcopiei catolice a Moldovei.

Majoritatea cahlelor nu au datări atât de strânse încât să poată fi asociate cu domnia lui Ștefan cel Mare. Dacă ele au fost totuși utilizate, cu elemente foarte particularizante, rămâne de mirare cum de au fost „scăpate” și alte însemne care au exact aceleași caracteristici decorative, dar sunt prezente pe alte materiale¹²³.

¹¹⁸ Benkő Elek, *A középkori Székelykeresztúr-szék régészeti topográfiája*, Budapesta, 1992, tab. 69/3.

¹¹⁹ Cercetare arheologică personală, din cetatea Tg. Mureș.

¹²⁰ Semnalată de către Delia Roman, *Cahle din colecțiile Muzeului Castelului Corvineștilor – Hunedoara*, comunicare la Sesiunea de comunicări a Muzeului Astra, Sibiu, 17–19 mai 2006.

¹²¹ Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania*, p. 477, pl. 138/8 și 8A; Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 14 (fără citarea sursei).

¹²² Inaugurată în secolul al XV-lea, pentru capete încoronate, și treptat extinsă la alte personaje importante.

¹²³ Spre pildă, stema Moldovei de pe *Tetraevanghelul* de la Sibiu, din anul 1546. Dar, mai devreme, hârtia filigranată cu „cap de bour” a multor manuscrise ștefaniene nu și-a descoperit încă sursa certă, cu toate că, în general, toți bibliofili admit că nu s-a produs în Moldova.

Din ceea ce am revăzut mai sus, rezultă cu prisosință că am avut o adevărată „vânătoare” după un simbol heraldic. Ea s-a soldat, din păcate, în majoritatea cazurilor, cu asocieri superficiale, relevate chiar ca fiind artificiale (eronate)¹²⁴. Într-o optică rațională, ar fi trebuit urmărite toate implicările heraldice ale decorului cap de bou-bour. Puțin mai sus, am amintit despre „darea bouului”, cea care îi particulariza pregnant și solemn pe secui, față de toți ceilalți locuitori ai Transilvaniei. Ar trebui să ne întrebăm dacă acest lucru nu a lăsat cumva „amintiri” decorative la aceiași secui. Cel puțin cahelele din Secuime *par* să indice o apetență sportivă pentru acest decor. Abia la urmă am putea să ne gândim, în general, la Moldova și, foarte particular, numai la Ștefan cel Mare.

Rămâne de judecat dacă o asemenea metodologie este cu adevărat utilă pentru construcția unor pagini de istorie, chiar dacă a fost „motivată” prin „patriotism de paradă”, naivitate sau orice altceva care nu se poate socoti istorie onestă.

La capitoul cahelelor ne trebuie o zăbovire ceva mai lungă, nu pentru urmărirea în continuare a motivului decorativ menționat, ci pentru că despre ele avem, de acum, două sinteze care luminează unele fenomene de folosire. Cercetarea ocazională și festivă a uitat să parcurgă atent aceste materiale documentare de o utilitate remarcabilă. Chiar dacă am neglija, de fiecare dată, mesajul decorativ pe care îl poartă, ar trebui să acceptăm cel puțin că ar putea fi „produse comerciale” ușor de identificat și relativ facil de cronologizat (comparativ cu majoritatea celorlalte produse meșteșugărești).

Rezultă că Moldova a avut cahele sigur aduse din Transilvania sau, mai larg, din regatul Ungariei. După ce loturile de cahele se vor înmulți, probabil că vom putea identifica mai precis producția provincială. Cea mai relevantă relație este furnizată prin „cahla cu cavalier în turnir”. Concepută la Buda, după unele opinii în timpul regelui Ladislau al V-lea (1453–1457), după altele, încă necunoscute în istoriografia românească, mai târziu¹²⁵, ea s-a răspândit, în forme multiplicat, la a doua sau a treia mână, în întregul regat și în vecinătățile lui. Analiza cahelelor moldovene remarcă prezența unor piese aparținătoare componentelor-prototip ale sobei din Buda, stabilind repede că există copii moldovene care nu se regăsesc (încă ?) în Transilvania. Faptul pare să demonstreze că montarea sobei (sobelor) de

¹²⁴ Pentru a nu avea surpriza unor viitoare „descoperiri insolite”, vom mai face atenționarea preventivă că breslele de măcelari au folosit curent simbolul capului de „bour” (= bovideu) în marcarea unor construcții ori semne de breaslă (lăzi, stindarde, table de convocare etc.). Evident, ele nu au nimic a face cu Moldova.

¹²⁵ Prima analiză aparține lui Holl Imre, *Középkori kályhacsempék Magyarországon*, I, în „Budapest Régiségei”, 18, 1958, p. 292 și urm. Altă interpretare, către sfârșitul secolului al XV-lea. Trecere în revistă a opiniilor și datelor mai noi la Buzás Gergely, Lóvei Pál, în vol. *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára*, Budapesta, 1993, p. 203. Acolo, se fac esențiale trimiteri la contribuțiile lui Z. Smetánka, J. Kouba, Balogh Jolán, Rosemarie Franz, P. J. Michna, K. Strauss, Szatmári Sarolta, Feld István, Tamási Judit.

la Suceava (cu amplasare exactă rămasă necunoscută¹²⁶) ar fi putut fi făptuită după momentul stabilirii unor relații politice normale între cele două curți domnitoare. Cu atât mai mult cu cât dispersia motivisticii de cahle, cel puțin în prima ei fază cronologică, a fost interpretată ca posibil stimulată direct de către regalitatea maghiară (prin donații).

Însă, descoperirea unor cahle cu emblema Hunedoreștilor, alături de altele, rămase deocamdată neidentificate, la Baia¹²⁷, tocmai din vremea în care conflictul dintre Matia și Ștefan era pe rol ori pe cale de a se stinge (1467–1476), încurcă destul de mult aprecierea selecției deliberate a decorurilor, în favoarea unora anume, și ne demonstrează mai curând doar o posibilă afinitate către componente cu semne heraldice oferite de piața momentului. Nu este exclus ca, așa cum s-a întâmplat cu alte piese (cahle cu elemente heraldice care combină elemente din heraldica maghiară medievală, reprezentarea cerbului Sf. Hubert, de exemplu), utilizatorii cahlelor din Moldova să nu fi avut nici o selecție riguroasă, ci au preluat cam tot ce le oferea, la un moment dat, piața.

Regretăm că nici unul dintre autori nu s-a ocupat cu stabilirea unor identități între cahlele moldovene cu reprezentări de steme heraldice și cele din Transilvania. Latura activă a bipolarității culturii materiale a fost mereu la vest, așa încât mai normal ar fi să descoperim piese transilvane în Moldova, decât invers.

Mai zăbovesc doar asupra discurilor ornamentale care au fost și sunt socotite foarte tipice pentru bisericile moldovene. Între timp, au apărut semnale despre prezența unor asemenea piese chiar din vremea domniei lui Sigismund de Luxemburg. Este vorba despre discuri de la Alba Iulia, care erau și smălțuite. Simple sau cu smălț, discurile au cunoscut o bună extensiune în provincie¹²⁸.

Aniversarea a lăsat capitolul relațiilor artistice cu destule neîmpliniri. Cu atât mai regretabil, cu cât Corina Nicolescu jalonase foarte bine cunoștințele

¹²⁶ Prin aceasta, ne raliem rezervei lui Petre Diaconu în legătură cu unitatea și mărimea exagerată a sobei reconstituite după descoperirile din „Casa domnească” din Câmpul șanțurilor. O parte din cahlele ei au compus sobe mai mici, pe care trebuie să le vedem în interiorul cetății.

¹²⁷ Paraschiva-Victoria Batariuc, *Cahle cu elemente heraldice descoperite la Baia*, în „Herb”, I (VI), nr. 1–2, 1999, p. 87–100. Cahla fără „stâpân” are un scut cu o pasăre cu aripi deschise, timbrare cu coif încoronat și majuscula M repetată. Pasărea a fost socotită, probabil cu destulă grabire, acvilă. Notăm, doar în treacăt, că o pasăre cu aripile desfăcute (corb doar pentru că știm exact cui i-a aparținut) este redată pe frontonul bisericii mănăstirii franciscane de la Teiuș, ctitorită de către Ioan de Hunedoara (1449), pe un capitel al aulei castelului de la Hunedoara (1451 ori post), pe sarcofagul de la Alba Iulia (început de secol XVI). În acest caz, litera M devine inițiala regelui Matia. Pe moment, cităm doar utilizarea aceleiași litere pe scuturile celebrului corp militar de elită, pedestru, al regelui (Zarnóczy Atilla, *Mátyás király katonái*, Budapesta, 1992, pl. I, XI). Ar putea, de asemenea, să reprezinte și vulturul din stema Jagellonilor. Dar, în cazul din urmă, semnificația literei M se ascunde.

¹²⁸ Adrian Andrei Rusu, *Cahle din Transilvania*, I, în „Ziridava”, 19–20, 1996, p. 144, cu indicarea locurilor în care s-au semnalat discuri. Între timp, repertoriul a fost mărit.

acumulate până în urmă cu trei decenii¹²⁹. S-a pus deja problema influenței planurilor generale de biserici, a tipurilor de morminte cu baldachine, a ceramicii decorative din arhitectură, ancadramentelor, argintăriei¹³⁰, veșmintelor, podoabelor. În direcția arhitecturii gotice a cetăților și a bisericilor, afirmațiile au fost înconjurate de timiditatea ori chiar deliberata reținere de a nu creiona exagerat „întinarea” realizărilor locale, moldovene, prin importuri¹³¹. Era vorba de recompunerea unor frânturi, prin excelență materiale, care nu sunt oricum prea bogate nici la modul general, nici în ceea ce privește performanțele artei românești provinciale.

Discuția stăpânirilor ardeleni a alunecat mereu destul de ușor peste principalele cetăți ale domeniilor ardeleni. Or, ele reprezentau nu simpla lor „podoabă”, ci înseși centrele vitale, rațiunea de individualizare a daniilor. După o istorie începută de la sfârșitul secolului al XIII-lea, în anul 1544, dieta ardeleană a dispus dărâmarea cetăților. Amplasamentele le sunt cunoscute cu exactitate, fără să se fi învrednicit cineva să le și poziționeze cu precizie în topografia modernă.

În ciuda unor identificări eronate, care indicau în locul Ciceului un impresionant castel renesanțist din Secuime (Ciceu-Ciuc)¹³², el a păstrat urme de

¹²⁹ *Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 253–290.

¹³⁰ În corespondența cu Bistrița, Ștefan pomenește, în 1481, numele aurarului *Anthonius* (**Ukb**, VII, nr. 4391, p. 259).

¹³¹ Un exemplu tipic la Cristian Moisescu: „ponderea și aportul meșterilor străini rămâne relativ neînsemnat în raport cu numărul și intensitatea activității meșterilor autohtoni. Considerăm că meșterii veniți din afara hotarelor țării erau solicitați în cazuri cu totul speciale, mai ales pentru construirea de fortificații și clădiri cu un caracter aparte sau când meșterii locali erau neîndestulători” (*Procedee tehnice, materiale și meșteri constructori români în evul mediu*, în **BMI**, nr. 1, 1985, p. 29). Dar ce rămânea, oare, demn de consemnat în cronică istorică, în afara fortificațiilor sau „clădirilor aparte”? Încă de la G. Balș (*Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în **BCMI**, 18, 1925) și Virgil Vătășianu (*Istoria artei feudale*, p. 250–251, 274–275) aportul transilvan a fost bine preliminar. Mai apoi, a mai fost enunțat (Vasile Drăguț, *Arta gotică în România*, p. 149). Corina Popa (*Biserică-sală gotice din nordul Transilvaniei*, în vol. *Pagini de artă veche românească*, IV, București, 1981, p. 81–82) și Gheorghe Mândrescu (*Arhitectura în stil Renaștere la Bistrița*, Cluj-Napoca, 1999, p. 90) au demonstrat clar similaritatea unor decoruri din „incubatorul de meșteri” cel mai apropiat Moldovei. O sinteză v. și la Paraschiva-Victoria Batariuc, *Cetatea de scaun a Sucevei. Monografie*, Suceava, 2004, p. 46–48. Ultima tratare specială de istorie a artei la Mira Voitec-Dordea, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, București, 2004, p. 39–62. Tot autoarea din urmă are încă naivitatea de a afirma că transferurile s-au produs în primul rând pentru că Ștefan cel Mare, personal, văzuse realizările din Transilvania, care, plăcându-i, au fost comandate și în Moldova (p. 44). Nu era nevoie, atunci sau în oricare alt moment, ca un principe să aibă contacte personale cu un stil ori o decorație particulară, pentru ca ea să fie sau nu extinsă în teritoriul guvernat. Asupra acestor tipuri de relaționări, promitem să revenim în curând.

¹³² Ne limităm să semnalăm confuzia dintre cele două Ciceuri ardeleni: unul cu un adaos toponimic despărțit de cratimă (jud. Bistrița-Năsăud) și Ciceul simplu (jud. Harghita). Ironia face ca administrația românească să fi acceptat tocmai diluarea numelui localității cetății stăpânite odinioară de către Moldova într-unul cvadruplat și sufixat cu adausuri dintre cele mai comune și ne semnificative (-Corabia, -Giulești, -Mihăiești, -Poieni). Radu Constantinescu, *Moldova și*

arhitectură în satul Ciceu-Corabia (com. Petru Rareș, jud. Bistrița-Năsăud)¹³³ și ar avea încă șansa unei cercetări viitoare, însoțită de (pentru sentimentali sau practicanți ai turismului cultural) restaurări. În zona perimetrului său, un monument comemorativ, care amintea de implicarea Moldovei, a rămas nu numai uitat, la orice aniversare, dar și de-a dreptul lăsat în degradare.

Din punct de vedere strict rezidențial, Cetatea de Baltă a fost, se pare, mai importantă, pentru că acolo îi găsim rezidând pe o parte a vicevoievozilor ardeleni ai secolului al XV-lea. A fost literalmente rasă de pe locul în care fusese construită¹³⁴. Nici această informație, relativ cunoscută, nu a împiedicat confundarea sa cu alt castel de Renaștere¹³⁵ (început după anul 1622 și ajuns în forma actuală din 1757), aflat în aceeași localitate. Am atras atenția asupra gravelor deficiențe în care s-au derulat cercetările arheologice de pe locul vechii cetăți¹³⁶ și a nedreptului tratament al informației care a rezultat din aceeași cercetare¹³⁷. Materialele din cetate, multe dintre cele conservate din prețioasa părăsirii ei de către moldoveni și demolării fortificațiilor, ar mai putea fi recuperate. Aceasta a fost, este și va fi, într-adevăr, o problemă serioasă de cercetare, peste care s-a trecut însă cu ușurința și motivația, tipic românească, de a nu culpabiliza pe cineva pentru irosirea banilor publici (aici, pentru cercetare arheologică) și tăinuirea unor informații care ar fi trebuit să devină la fel de publice.

Blazonul Moldovei de la biserica fortificată a Boianului mărturisește încă un lucru rămas nescris: în calitate de stăpâni de domeniu, în virtutea practicilor teritoriului Ungariei, voievozii Moldovei au fost obligați să-și asume patronajul

Transilvania, p. 38. Aceeași eroare la C. Șerban (*Principalele cetăți din Transilvania în secolele XIV–XVII*, în *SAI*, 53–54, 1988, p. 246).

¹³³ Pentru descrierea ruinelor, v. Vasile Mizgan, *Câteva aspecte cu privire la cetatea medievală de la Ciceu (jud. Bistrița-Năsăud)*, în „Revista Bistriței”, 12–13, 1999, p. 329–336. Ca o curiozitate, care demonstrează păstrarea unor ruine, amintim că stema comitatului Solnocului Interior, aprobată de Maria Terezia, în 1746, cuprindea în câmpul inferior imaginea ruinelor cetății, alături de o piatră de moară, care era extrasă din dealul pe care se înălțau ruinele (Kádár József, *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, III, Dej, 1900, p. 171).

¹³⁴ Pentru marcarea lui, v. fragmentul din cartarea împăratului Iosif al II-lea, reprodus de către noi (Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică*, CD, Obiectivele, *sub voce*). Astăzi, foarte puțină lume știe să indice amplasamentul. Când cineva va pune vreodată și acolo un monument, îl va încredința spre grijă comunităților românești, maghiare și rome, care ocupă localitatea în proporții egale.

¹³⁵ Cetatea de Baltă = Castelul Haller (Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania*, p. 24; C. Șerban, *Principalele cetăți*, p. 244–245).

¹³⁶ Gh. Anghel, *Fortificații medievale*, p. 92–94. Datorită curențelor frapante ale planului de cetate publicat (confecționat în birou !), nu l-am reprodus în noua mea sinteză (*Castelarea carpatică*) și recomandăm evitarea lui.

¹³⁷ Adrian Andrei Rusu, în *AI*, XXII/2, 1985, p. 743–746. Iată și paradoxul: am fost singurul „patriot” care am condamnat tratamentul „sabotor”, dar *toți* cei care au fost „aulic” implicați în frenezia aniversărilor au trecut sub tăcere actul incalificabil de iresponsabilitate morală și științifică. Din păcate, și această pată de culoare trebuie reținută pentru a percepe distanța dintre fondul și forma cu care ne înconjurăm istoria.

ecleziastic asupra *tuturor bisericilor* aflătoare pe noile lor pământuri. Aceasta implica protecție și sprijin, inclusiv financiar, pentru reclădiri ori pentru noi aranjamente constructive, așa precum s-a petrecut, în mod sigur, la Boian. De pildă, știm că, indiferent de persoana stăpânului de domeniu, era de datoria castelanilor de la Cetatea de Baltă să dea anual bisericii din târgul Cetății de Baltă (evident, catolică) bani, vin, ceară și ovăz, în cantități prestabilite¹³⁸. Invers, cei blagosloviți de grija stăpânului de domeniu aveau datoria să-i marcheze, într-o formă perceptibilă, însemnele (heraldice prin excelență). Lucrurile se petreceau identic și cu stăpânii catolici, față de credincioșii de rit răsăritean. Merită insistat pe acest aspect, deoarece el se leagă strict de o normă de conduită aristocratică, de natură să treacă înaintea oricăror formulări bisericești de atitudini intransigente catolici-ortodocși, în lumina cărora ar trebui apreciată și implicarea ori neimplicarea moldovenilor în geneza Feleacului.

Peste labila relație dintre Feleacu și Ștefan cel Mare s-a trecut așa cum s-a arătat. Nu s-au născut nici un fel de interogații la ciudățenia lipsei vreunei arhitecturi noi și reprezentative (moldovene) din domeniul Cetății de Baltă. Două alte biserici din domeniul Ciceului, menționate în treacăt ca ridicări ștefaniene (Ciceu – nu știm în care dintre satele cu acest nume; Mihăiești), deși mai demult au fost eradicate ca exemple doveditoare¹³⁹, au reapărut miraculos și fără motivație¹⁴⁰, la necesitatea aglomerării datelor pentru recompunerea unității ancestrale a patriei contemporane sau a festivismului aniversar.

Din păcate, Marius Porumb nu a reușit să demonstreze suficient de serios o relație a picturii exterioare de frescă din Transilvania cu Moldova lui Ștefan. Personal, lucrul mi se pare nedrept, atât timp cât știm că influențele „gotice” din plastica arhitecturii și orfevrăriei moldave sunt foarte puternice, iar stabilirea filiației șantierelor nu ar fi o operațiune dintre cele mai istovitoare. Dubiul datării acestor fresce a dispărut¹⁴¹. De aceea, aș admite influența bizantină¹⁴², mult filtrată și limitată mai mult la expresiile iconografice.

Toate mărturiile artei de icoană din Transilvania, aparținătoare secolului al XV-lea, au fost așezate, cu totul neverosimil, în dreptul influențelor moldovene¹⁴³. O asemenea concluzie este de-a dreptul iresponsabilă. Deși am mai comentat-o în

¹³⁸ Specificate în anul 1478. V. Ukb, VII, nr. 4271, p. 190. Iarăși incorect, aceeași biserică *catolică* a „devenit” românească și chiar zugrăvită (probabil real, dar cu statutul religios indicat de către noi) cu ajutor de la Ștefan cel Mare. V. Nicolae Edroiu, *Posesiunile domnilor*, p. 61.

¹³⁹ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 569.

¹⁴⁰ Ion Toderașcu, *Unitatea românească*, p. 149; Nicolae Edroiu, *Posesiunile domnilor*, p. 60; Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 23.

¹⁴¹ Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 299–301.

¹⁴² Petre Ș. Năsturel, *Preluarea picturii exterioare bizantine în Moldova în vremea lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 455–464.

¹⁴³ Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 27–31.

alt loc¹⁴⁴, ea revine intactă, dovedind fie lipsa de lectură, fie un gest deliberat de ignorare. Formula ar fi în ton cu aberantul sistem al cursei istoriografice pe culoare închise, născut din instalarea convingerii că orice produs este un soi de rinocer, pe care nici un fel de înțepături sau strigăte nu-l abat de la marșul către capătul la care se găsește parcela de iarbă hrănitore.

Câteva piese de inventar liturgic ale vremii lui Ștefan cel Mare ar merita o analiză de detaliu, care să stabilească mai precis sorgintea lor. Deja Nicolae Iorga avea temeuri când scrisese: „multe așa zise «produse ale artei românești» nu sunt decât bun «lucru de Brașov»”¹⁴⁵. Până în prezent, s-au produs doar comparații cu caracter prea general. Privind numai către pocalele (potirele) dăruite la Athos, am putea stabili valoarea lor dacă am uita pentru o clipă de prezența inscripțiilor chirilice. Din acel moment, piesele devin banale pocale cu *nodus*-uri, din orice fel de tezaur al unei biserici catolice. La fel, cădelnița Putnei (1470), este o minunată piesă de artă gotică târzie, decorată nu doar cu imitații arhitectonice sofisticate (arce, floare, menouri, ciubuce, baldachine, imitații de turnuri cu orificii de tragere în formă de gaură de cheie, zurgălăi de tip Nürnberg¹⁴⁶), atașate unei tălpi de pocal (*calix*), dar și cu mici statuete umane, deloc potrivite canoanelor artei ortodoxe¹⁴⁷.

Tot Marius Porumb ne stimulează să ne mai oprim și asupra clopotului de la Dâmbău. Făcut cunoscut foarte recent¹⁴⁸, el a fost „asimilat” zestrei domeniului Cetății de Baltă, din vremea lui Ștefan cel Mare. Clopotul nu are dată, nici „adresă” sigură de amplasare inițială, în preziua distrugerii el aparținând unei biserici unitariene. Conține un nume de donator, respectiv pe „Ioan ceașnic”. Sugestia unui finanțator de la est de Carpați ar fi dată de folosirea mai frecventă acolo a termenului de slujbă, la concurență cu „paharnicul”¹⁴⁹. Ludovic Demény și Constantin Bălan, care au descifrat, citit și tradus inscripția, au atribuit-o „cu probabilitate, epocii lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș”¹⁵⁰. Trebuie să recunoaștem,

¹⁴⁴ Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa. Studii, Cluj-Napoca, 1999, p. 291–292.

¹⁴⁵ N. Iorga, *Brașovul și românii. Scrisori și lămuriri*, București, 1905, p. 91.

¹⁴⁶ Pentru originea formelor, v. Thomas Eser, *Unter Tage, unter Wasser. Nürnberger Artefakte als archäologische Funde*, în vol. *Quasi Centrum Europae. Europa kauft in Nürnberg 1400–1800*, Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, 2002, p. 103–105. Aceleași piese erau folosite ca decor de veșminte și harnașamente. V. E. Wagner, Zoroslava Drobná, J. Durdík, *Medieval Costume, Armour and Weapons*, Mineola, New York, 1999, partea I, pl. 82/2 (costum de nobil german de la sfârșitul secolului al XIV-lea), partea a IX-a, pl. 9 (reprezentare de cal de călărie de la 1380).

¹⁴⁷ Începutul analizei la Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 890.

¹⁴⁸ Benkő Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztlőmedencéi*, Budapesta-Cluj, 2002, p. 290–291. La Marius Porumb (*Ștefan cel Mare și Transilvania*, p. 18), trimiterea este eronată (p. 220–221). Clopotul a fost topit.

¹⁴⁹ *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, București, 1988, p. 350.

¹⁵⁰ Benkő Elek, *Erdély középkori harangjai*, p. 291. A rămas nemărturisit motivul excluderii celorlalți voievozi moldoveni, între cele două domnii indicate. Dar vom vedea imediat că soluția era la îndemână pentru toți cercetătorii români care s-ar fi întors la izvorul actelor. Însă, relaționarea a fost lăsată în sarcina noastră, fapt pentru care nu ar trebui să mulțumim cuiva,

judecata a fost mult prea expeditivă. Căutarea numelui între boierii moldoveni ne-a condus la descoperirea unui personaj omonim, care fusese prezent numai în sfatul lui Ștefan, în anii 1478–1484¹⁵¹. De acum, putem scrie cu toată certitudinea că a fost vorba despre o comandă moldavă.

Pe lângă această observare, clopotul a fost sigur mișcat de la locul său de danie. Nici cel mai mic indiciu nu încurajează moștenirea lui în locul de semnalare. Credem că tocmai inscripția sugerează un amplasament favorizat (mai curând biserica unei mănăstiri, decât o banală biserică parohială). Translația de la originalul loc de destinație poate fi presupusă inclusiv din Moldova, spre Transilvania, ca o pradă de război, petrecută cândva în secolele care au urmat turnării și atârării lui în turla unei anume biserici. Nu este nici o incompatibilitate: tunurile au fost mișcate des peste munți, iar clopotul era o avere, dacă nu în sine, măcar prin metalul intrinsec. Concluzia este următoarea: nici această piesă nu poate fi instrumentată strict la temă.

Cu toate multiplele nuanțări, absolut grosolan, dar, se pare, adecvat pentru promovare într-o societate care și-a pierdut zdravăn reperatele valorice, avem afirmată o „artă din Transilvania în vremea lui Ștefan cel Mare”¹⁵². Sintagma își relevă unicitatea și falsitatea prin aceea că nu are analogii, alte capitole artistice similare, pentru alte epoci, nefiind compuse (ex. de tipul: „arta românească din Transilvania în vremea lui Mircea cel Bătrân”, „arta românească din Transilvania în vremea lui Cazimir al IV-lea Jagello”, dar și „arta maghiară din Moldova în vremea lui Matia Corvinul”; asocierile aici inserate ar fi egal de forțate).

În final, nu pot decât să mărturisesc numeroasele valențe *normale* pe care subiectul aici tratat le presupune. Aș vrea să cred că am indicat ce căi ar mai fi de urmat. Regret că, în cea mai mare parte, aceste pagini conțin *corecții* și nu neapărat *construcții noi*. Dar, fără ele, „zburdălnicia” istoriografică a unora dintre contemporani ar fi devenit prea necenzurată și cu amprente particulare; de fapt, mai multă ficțiune literară decât istorie.

dimpotrivă, ar merita să atenționăm, odată în plus, asupra felului superficial în care s-au manipulat „dovezile” de care ne ocupăm.

¹⁵¹ *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, II, București, 1976, p. 318–319 (prima mențiune) și 402–403 (ultima). Familia sa nu a fost identificată. S-a sugerat că ar putea fi identic cu un pârălab de Hotin, menționat doar în 1487 (*ibidem*, III, București, 1980, indice, *sub voce*). Semnalarea acestor informații o datorez lui Ștefan S. Gorovei, căruiia îi adresez, și aici, cuvenite mulțumiri. Inițial, nu mi-aș fi închipuit că cei implicați anterior ar fi lăsat deoparte această verificare elementară. Dar toată lumea greșeste..., iar datoria urmașilor este să opereze corecțiile.

¹⁵² Capitol în vol. Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, I (sec. XIV–XVII), Cluj-Napoca, 1981, p. 43–55. Justificarea nu este făcută, ea rezultând doar indirect, pe baza generalității potrivit căreia „influența marelui voievod moldovean era o realitate ce se manifesta cu vigoare” în provincia intracarpatică (p. 44).